

821
B43

Sarigul Bahodirova

TO'MARIS

822
b43

SARIGUL BAHODIROVA

TO'MARIS

-1771-

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач _____

--	--

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAYLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

«Fan» nashriyoti
Toshkent-2019

UO'K: 821.512.121-31

KBK 84(50)'7

B 43

Qoraqalpochadan

Muzaffar Ahmad tarjimasi

Ona zaminimizning mustaqillikka erishishi oson kechmagan. Bu yo'lda azal-azaldan keskin kurashlar bo'lgan. To'maris o'z davrining eng qudratli hukmdori bo'lish Kirni yenggan qahramon ayol. O'z xalqining ozodligi uchun jonini-da berishga tayyor bo'lgan hukmdor. Bu kitobda To'marisning hukmdor sifatida xalqi uchun chekkan zahmati, ona sifatida o'g'lidan ayrilgandagi iztiroblari aks etgan.

ISBN 978-9943-19-538-7

© Sarigul bahodirova, 2019-y.
© «Fan» nashriyoti, 2019-y.

Adolat – hamma narsadan ustundir.
«Avesto» hikmati

1

Mitra oyi tugab, Apanam oyi boshlangan payt. Quyosh nayza bo'yi ko'tarilmasdan yor qozonday qiziy boshladi. Kunning issiqligidan tuproq tafti xuddi tandirdagi hovurday ko'tarilib, ko'zni ochirmaydi. Zardo'sht payg'ambar Mitra oyini – quyosh nuri, ochiq osmon va insonlar bir bitimga kelib, bir-birlariga yaxshilik tilaydigan muqaddas oy bo'lsin, deb tilak qilgan deyishadi. Apanam oyi esa – suv oyi emish, bu oyni payg'ambar – suvga mo'l bo'lsin, insonlar mo'l-ko'l rizqu ne'mat to'plab olsin, deb duo qilgan emish. Ammo karvon tortgan savdogarlarning aytishicha, bu yil Zardo'sht payg'ambar duo qilgan Apanam oyi kechikib kelayotgan ekan. Umuman, endilikda savdogarlar yaxshi xabarlar keltirmayapti, ularning aytishicha, fors askarlari bu yoqlarga qo'shin tortib kelishayotgan ekan...

Bu xabar massagetlar orasida tez tarqaldi. To'g'ri, massagetlar urush, jang sadolaridan vahimaga tushadigan xalq emas. Ammo tinchlikka, osoyishta hayotga ne yetsin. Urush o'z oti bilan urush...

Massagetlar shohi To'maris barcha qabila rahbarlariga va satrap'larga yigitlar harbiy tayyorgarliklarni kuchaytirsinlar, deb buyruq berdi.

Malika yuborgan bu buyruq tezda amalga oshirila boshlandi, hamma qabilalarda urushga, harbu zarbga tayyorgarlik qizib ketdi. Yaramay qolgan mo'ysafid chollaru beshikdagi chaqaloqlardan boshqa hamma odam ishga yopishdi – temir-chi-qurolsozlar o'q-yoy, qilich-qalqon, nayza, sovut, dubulg'a va

¹ Satrap – hokim, rahbar, boshchi.

boshqa urush anjomlarini yasashga kirishdilar. Tabiblar zaharli o'simliklarni terib keltirish uchun shogirdlarni ergashtirib, dalalarga chiqib ketdilar. Yoydan otildigan o'qlarga zahar surib qo'yishni ham massagetlar o'ylab topgan, qaysi o'simlik zahari odamga salbiy ta'sir qilishini, o'ldirishini faqat massagetlarga biladi. Ular bu sirni hali hech kimga ochganlari yo'q. Zero, zaharli o'q - jang taqdirini hal qiladigan sir bo'lgani uchun qo'shin sarkardalari buni nihoyatda maxfiy saqlash lozimligini har bir askarga muntazam utiradilar. Bu o'q dushman askariga tegsa bo'ldi - har qanday yarador yer tishlab qoladi, tabiblar uni davolay olmaydilar. Vatan tuprog'iga bosib kiradigan, uni oyoq osti qilmoqchi bo'lgan yovga qiron keltiruvchi - mana shu o'q. Dushman necha yuz ming lashkari bilan kelmasin, To'maris zaharli o'qdan dushmanning har bitta askariga yetadigan qilib tayyorlashni buyurdi.

Kunbotardagi dengizlar qirg'og'ida yashovchi, Tanais va Boisfen daryolari yoqalarida umrguzaronlik qiluvchi odamxo'r androfarlar haqida xabar kelib qoldi: forslar skiflar mamlakatiga bostirib borganlarida androfarlar o'z qo'shnilarini - skiflarga yordam berishmabdi. Demak, androfarlardan bundan buyon yordam kutish befoyyda. Xo'sh, yaqin atrofda yashaydigan daxiylar-chi, ulardan yordam kutsa bo'ladimi? So'g'diylardan-chi? Baqtriyaliklardan-chi? Yo'q, ulardan yordam - imdod kutish ko'kdan chalpak yog'ishini kutganday gap. Aytganday, baqtriyaliklardan biror narsani umid qilmasayam bo'ladi - ular allaqachon forslarga bosh egishgan. So'g'diylar ham taslim bo'lish arafasida emish. Boshlarida soch o'smaydigan argigpeylar-chi, ular massagetlarga yordam qo'lini cho'zarmikilar? Finiqiyonlar-chi? O'jar Gellespon daryosiga birinchi bo'lib ko'priki qurgan, ochilib yopiladigan ko'priki kashf qilgan, ellinlarga xat yozishni o'rgatgan finiqiyonlar ham forslarga taslim bo'lgan, degan xabar quloqqa chalinmoqda.

Matein tog'laridan boshlanadigan Araks² daryosi Qizilqum sahrolarini kesib o'tib, Kaspiy dengizigacha yetib borgan bilan,

² Araks - Amudaryo.

baribir, u massagetlarga himoya bo'la olmaydi. Aytishlaricha, Fors podshohi Kirning askarlari - baloyi ofatning xuddi o'zi ekan, yo'lda uchragan har qanday asov daryo bo'lsa, bo'ysundirib, har qanday tog' bo'lsa, teshib o'tib, o'rmlab borib bo'lsa-da zabt qilar emish. Podshoh Kir (Kurush ham deydishadi)ning minib yurgan tulpori suvga oqib ketganida askarlarga buyruq beribdi, ular bir kechaning ichida asov Tigr daryosini bo'g'ib, suvini boshqa o'zanga burib yuborishgan emish.

Ular Oksni ham bo'g'a olarmikilar?

Nima bo'lgandayam-chi, massagetlar hali shu paytgacha bosib kelgan yog'iyga bosh eggan xalq emas! Har doim qaysidir bir hunari, qanaqadir hiylasi, bahodirligi bilan dushmanlarni kul-talqon qilib kelgan.

Kunchiqar tomon xalqlarini titratib, ularni birma-bir o'zlariga bo'ysundirayotgan forslar mamlakatidagi otlarning dupuri anchadan beri massagetlar qulog'iga kelib turibdi. Shuning uchun ham endi massagetlar urush tayyorgarligini boshlab yubordilar - erkaklar, yigitlar, bolalar, ayollar, chollar - hamma-hamma urushga tayyorlana boshladi.

Aytganday, massagetlarning hech qanday dushmandan yengilmasligining yana bir sababi ham shu - dushman bosib kelguday bo'lsa, kattayu kichik hamma urushga otlanadi, hech kim o'zini chetga olmaydi. Shuning uchun ham massagetlar dushmanni yengmay qo'ymaydi. Massagetlar yurtiga kekkayib qadam bosgan yog'iy askarlari qirg'inbarot janglardan keyin qum misoli to'kiladi yoki sharmandalarcha qochib qoladi. Qochib qayga ham borardi deysiz, o'ngga qarab qochsa, Qizilqum sahrosi, chapga qarab qochsa, Qoraqum sahrosi, oldinga qarab chopsa, dengizga borib taqaladi, shuning uchun ortga - kelgan yo'lga qarab qochadi-da! Hayot-mamot kurashlarida hech bir xalq Oks bilan Yaksart daryolari dengizga quyuladigan hududlarda yashovchi massagetlarday jipslashib urusha olmasa kerak. Har qanday to'siqdan bepisan o'tib kelayotgan dushman shu yerlarga yetib kelgach, holsiz yiqiladi.

Ammo u gal forslarning harbiy tayyorgarligi juda kuchli emish. Xo'sh, bu mish-mishlar qanchalik to'g'ri yo noto'g'ri

ekan – bilib bo'ladimi? To'maris o'zining zahmatkash xalqini omon saqlash uchun ko'kdan madad yo bir ezgu bashorat o'tinganday osmonga boqdi. Mitra va Unxun deb nomlangan o'ttiz kunlik oralig'ida tug'ilgan o'yning barkashi – forslar bilan bu gal bo'ladigan to'qnashuv beayov bo'lishini bashorat qilib turganday. Emishki, bu oylarda urush boshlagan xalqlarni suv ma'budalari qarg'aydi...

Darhaqiqat, mazkur oylarda Oks daryosi to'lib-toshib oqadi, qirg'oqning ikki tomonidagi xalqni mo'l-ko'l obi hayot bilan siylaydi, go'yoki yaraturvchanlikka, mo'l-ko'llikka, rizq-ro'zni but qilib olishga undayotganday. Albatta, mana shunday mo'l-ko'llik, rizqu ro'zga shukronana qilmaydigan, bosqinchilik, talon-tarojni o'ylaydigan xalqni suv qarg'aydi-da! Massagetlar kelayotgan dushmanning qirg'inbarot qarg'ishga duchor bo'lishini tilab, kunu tun ibodat qilmoqdalar.

2

Er yuzini changitib kelayotgan Kirning mo'r-malaxday askarlari Oks daryosi qirg'oqlariga kelib to'xtadi. Qaynab-toshib oqayotgan bo'tana suvga ular ancha vaqtgacha tikilib turdilar. Keyin o'zlarini suvga otdilar – charchagan, cho'llagan qo'shin ot-poti bilan suvga intilib, xuddi umrida suv ko'rmagan odamlarday daryoni simira boshladilar. Askarlar ustlaridan sovutlarni yechar-yechmas suvga bosh tiqib, bir-birlariga suv sepishib, rosa miriqishdi. Otlaru odamlar rohatlanib suv ichishar, loyqa-bo'tana suvning bu qadar shirin ta'mli bo'lishini endi ko'rib turganday, hayratlarini yashirmay qayta-qayta suvga sho'ng'ishardi. Qancha daryolarni ko'rgan, nechasini kechib o'tgan, qancha daryo qirg'oqlarida jang qilgan Kir ham askarlarning qiyqirig'iga chiday olmadi. Otdan tushib, daryoga engashdi.

“Oh, oh, qanchalar mazali! Oks daryosining suvi xuddi buloq suviday mazali ekan! Maqtaganlaricha bor ekan! Bu zaminning qanday sehri, tarovati bor ekanki, dunyoni zir titratgan forslar mana shu suvning narigi tomonidagi xalqni bo'ysundirolmagan?! Yeri suviga, suvi tuprog'iga o'xshash,

rangdosh bo'lgan bunday g'alati, go'zal diyorini endi ko'rishim. Aytishlaricha, bu diyorning tuprog'i ham juda serhosil emish. Bu zaminda unib- o'sgan mevayu noz-ne'matlarni yegan kishi hech to'ymas emish, mazasi shirin-shakar emish... Ha, mayli, mana, suvini ichdim-ku, endi noz-ne'matlarini ham yeymiz-da. Bu diyor faqat mazali mevayu noz-ne'matlari bilangina emas, oltin, kumush, marjon toshlari bilan ham mashhur. Demak, mana shularning hammasi yaqin orada seniki bo'ladi, Kir!»

Kir qirg'oq bo'yida turib, daryoning narigi tarafini ko'zdan kechirdi. Narigi qirg'oq ko'zga elas-elas ko'rilib, kishini o'ziga tortadi. Daryoning ikki qirg'og'i bo'ylab o'sib yotgan to'rang'llar ko'm-ko'k bo'lib, qip-qizil qumlarga ko'rk bag'ishlaydi. Sohllarning har ikki tomoni keta-ketguncha to'qaylik, yam-yashil chakalakzorlar. Qalin chakalakzorlarning tugaydigan joyini ko'z ilg'amaydi. Shuni hisobga olganda, bu daryo bitta o'zandagina oqmasa kerak.

Kir chodirlar tikilsin, deb buyruq berdi. Sal o'tmay ikki yuz ming askarning chag'alay qush uyalariday chodirlari bo'y tikladi. Hammanikidan baland, harir chodir eng yuksak tepalikka qurildi – bu shohning qarorgohi edi.

– Kambiz, – dedi Kir lashkarboshiga, – bugun To'marisga elchi yuboramiz. Javobini tez olib kelsin. Tinch yo'l bilan shartlarimizni qabul qilsa, daryodan o'tishga hojat qolmas... – Massagetlarni ko'chmanchi xalq deyishadi. To'g'ri, ko'chmanchi xalqlar o'zimizning mamlakatda ham bor... Bunaqa o'jar xalqni hech ko'rmaganman. Bularni quyunday chaqqon deyishadi, bugun bu yerda bo'lsa, ertaga – u yerda. – Kambiz massagetlarning ko'chib yuradigan kichik-kichik to'dalariga duch kelib talangan odamlardan eshitganlarini bir-bir eslay boshladi. – Kichik-kichik to'dalari ulkan-ulkan talofat yetkazib ketarkan.

Uzoqdan chopib kelib to'xtagan ot tuyog'ining ovozi eshitildi. Shoh va Kambiz tashqariga ko'z tashladilar – qora to'riq ot ustidan sakrab tushgan chavandoz bosh qarorgohga yaqinlashdi. Tantanali marosimlarda kiyladigan choponga o'ralgan bu odam – elchi Spita edi.

– Yo'l bo'lsin! – Kir o'z elchisiga berilayotgan topshiriqlarni yana bir bor takrorladi. – Massagetlarning ayol podshosi menga bo'ysunishi shart! Bilib qo'ysinki, biz mag'lub qilgan mamlakatning yengilganligining ramzi sifatida doim bir ishini qilib kelganimiz, ya'ni mag'lub shoh tirik bo'lsa-yu, o'z ixtiyori ila bizga bo'ysunsa, uning qizini o'z nikohimizga olamiz. Agar mamlakat podshohi qazo qilgan bo'lsa, shohning xotinini, qizlarini o'zimizga xotin qilib olamiz. Navbat endi To'marisga keldi, u taslim bo'lsin-da, nikohimizga kirsin. Agar aytganlarimizga ko'nmas ekan, jang maydoniga chiqsin!

Elchi «ma'qul» degancha bosh egdi-da, otini choptirib, daryo qirg'og'i bo'ylab kechib o'tishga qulay joy izlab ketdi.

– Josuslar nima xabarlar keltirishdi? – deb so'radi shoh lashkarboshidan.

To'marising mamlakati, bu diyorda yashayotgan xalqning hayoti, lashkar haqidagi ma'lumotlarni u yana bir marta eshitmoqchi edi. O'zga xalqlar ustiga bostirib borish oldidan u yerda yashaydigan xalqning hayoti, yashash tarzi, jangga qulay maydonlari, tog'u toshi, to'qaylari, daryosi-yu quduqlarigacha barcha ma'lumotlarni to'plash – fors shohlarining odati. Kir o'zi hujum qilmoqchi bo'lgan mamlakatga da'vatchi-josuslarni yo'llaydigan odat chiqardi – bu josuslar o'sha mamlakatga yetib borishgach, dushman judakuchli, ayovsiz, dahshatli ekanligidan gap ochib, xalq ichida vahima tarqatar edi. Chunki vahimali gaplarning o'qdan, qilichdan, nayza va manjanoqlardan ham kuchliroq ta'sir etishini Kir juda yaxshi biladi. Mana taxtga chiqqaniga yigirma sakkiz yil bo'libdiki, shu yillar mobaynida Kir ne-ne saltanatlarining kulini ko'kka sovrurmadi, ne-ne shaharlarni qamal qilib, o'ziga bo'ysundirmadi deysiz. O'zi mansub bo'lgan pasargardlar qavmini birlashtirib, kichkina qal'alarni katta-katta shaharlarga aylantirdi. Fors mamlakatini tobora kengaytirdi, tevarak-atrofdagi katta-kichik qabilalarni, xalqlarni, mamlakatlarni o'ziga bo'ysundirdi. Ko'chmanchi xalq bo'ladi, o'troq xalq bo'ladi – barchasini o'ziga qaram qildi, boyliklarini taladi, o'zining saltanatiga qo'shib oldi. Avvallari oz sonli xalq sanalgan pasargard (forsiyon)lar endilikda ulkan bir saltanatga aylandi.

Kir dastlab o'zlari bo'ysunib kelgan Midiya mamlakatiga urush ochdi. Uch yil davom etgan urushdan so'ng Midiyani bosib oldi. Fors yurti shu tariqa ulkan mamlakatlar qo'shilgan saltanatga aylana boshladi. Ishtahasi ochilib ketgan Kir kuniga uch-to'rt shaharni, qal'a-qo'rg'onlarni o'ziga bo'ysundirib, qo'shib olardi. Ko'p o'tmay Elam, Parfiya, Girkaniya, Lidiya, Bobil, Finikiya mamlakatlari Kirga taslim bo'ldi. Endilikda Kir Nil daryosi bo'ylarida yastangan go'zal va unumdor tuproqli Misr mamlakatiga yurish boshlamocchi edi. Biroq bu orada shimol tomonda sak-massaget deb atalmish ko'chmanchi xalqlar Fors mamlakatiga tegib-qochib, kirib-talab, behalovat qila boshladi.

Kir josuslardan eshitganlariga qaraganda, saklar juda chavandoz xalq ekan, ular ot ustida umr kechirib, dushmanga bo'ysunmasdan dunyodan o'tib ketarmish. Shu paytgacha birontayam xalq saklarni, massagetlarni bo'ysundira olmagan emish... Bu gaplarni eshitgan Kirning juda jahli chiqdi, nomusi kelib, bo'zarib-qizardi. Sak-massagetlarni izlab, qo'shin tortdi. Mana, necha kunlar yo'l yurib, sahra-qumlar oshib, massagetlar yashaydigan dengizga yaqinlashdi. Yo'lida uchragan o'nlab o'lka, mamlakat xalqlarini bo'ysundirib kelayotgan Kir o'zini oliy darajadagi hukmdor deb his qilar, mushugiga pisht deyidigan mard chiqib qolguday bo'lsa, uni bir yoqli qilmaguncha g'azabidan tushmasdi. Shuning uchun ham Kir mo'ljalidagi Misr istilosini tashlab, cheksiz sahralar qo'ynidagi o'jar-o'r massagetlarni tosh-talqon qilib tashlash uchun bu yoqlarga keldi, axir! Yuborgan josuslari aytishdiki, sahra qo'ynida massagetlarning shaharlari bor emish, shirin-shakar mevazor bog'lari bor emish, oltin-kumush konlarining ku son-sanog'iga hech kim yetolmas emish. Kir mana shularni zabt etish, o'ziga bo'ysundirish, o'zini qilib uchun keldi, axir! Ammo bu tomonlarning xalqi ham, tabiati ham qiziq ekan. Kir qancha mamlakatlarni ko'rtdi, ammo bunaqangi sirli-vahimali sahrani vatan qilib olgan xalqni endi ko'rishi. Qanchadan-qancha daryolarni kechib o'tdi, ammo kishini dahshat-vahimaga soladigan qo'rqinchli Oks daryosiday daryoni ko'rmagan edi. O'zi bo'ysundirgan, taslim

qilgan xalqlarni sanab tilga olaversa, nomlarini adashtirib ham yuboradi: kadusiylar, girkanlar, iberlar, kimmeriylar, kissiantlar, axeylar, georgillar, mosxilar, korsitlar, foristlar, rimfaklar, matianlar, tabaranlar – sanog'iga yetish qiyin ularning. Mana endi massagetlar, saklar, daxiylarga navbat keldi...

Bu o'lkalarning baland-pasti, odamlari, daryo-ko'li, tog'u toshini josuslaridan bilib oldi. Ushbu zaminning boyliklarini, hosildor yerlarini ko'zi bilan ko'rmadi-yu, lekin ko'rganlardan eshitib ishonadi. Albatta, quloq bilan eshitgan boshqa ekan-u, ko'z bilan ko'rgan boshqa ekan. Mana shu Oks daryosining ham suvi loyqalanib oqadi deb eshitgandi, lekin bunchalik bo'tana deb o'ylamagan edi. Bu mamlakatga quyosh ham mo'l-ko'l nur to'kadi deb eshitgandi, lekin bunchalik qizdirib, qozonday kuydirib tashlaydi deb o'ylamagan edi. Massagetlarning ham bir qismigina dehqonchilik qiladi, asosiy qabilalari esa guruh-guruh, qavm-qavm bo'lib ko'chib yuradi, poda-poda mollarni, suruv-suruv qo'ylarni oldiga solib, yaylov bilan qishlovlarni almashtirib yashaydi deb eshitgan edi, lekin ularning ekin-tinga, dehqonchilikka ham burchalar usta deb o'ylamagan. O'zlari ko'chmanchi bo'lib hayot kechirgani bilan, o'z-o'zini don-dun, meva-sabzavot bilan ta'minlashga moslashgan massagetlarning ko'm-ko'k ekin maydonlari Kirning zavqini keltirdi. Har bir ishga uquvli, epcil, yana jangovar bu xalqni o'ziga tezroq bo'ysundirgisi kelib, yuragi orziqib ketdi. Endi bosib olajak yerlari haqida josuslaridan, savdogaru sayohatchilardan necha marta eshitgan bo'lsa ham, hozir yana bir bor eshitgisi keldi. Kambizga yuzlanib:

– Bularning... hunarmandchilikdan ham xabarlari bormi? – dedi.

Kambiz ham xuddi shunday savolni kutib turganday tezda gapga tushdi:

– Hunarmandchilikda ularni juda usta deyishadi. Ayniqsa, o'q-yoy, qilich-qalqon, bolta, gurzi, nayza kabi urush qurollarini yasashga juda mohir emish...

Qilich tutib, ot o'ynatib keladigan zo'ravon borki, albatta, raqibining urush qurollari qanaqa ekanligiga, nimadan

yasalganiga qiziqadi. Qanday urushadi, hamma askari shu qurol bilan ta'minlanganmi, boshqa yana qanaqa qurol-aslahalari bor – bunaqa savollar lashkarboshilardan tortib, bosh qo'mondon, ya'ni podshohgacha – hammani qiziqitirishi shubhasiz. Kir dushman askarlarining sonini, qanaqa qurol bilan urushishini bilish – bu g'alaba uchun ilk qadam ekanligini yaxshi tushunardi. U o'zini bu atrofdagi Baqtriya, So'g'diyona, Maroqand, Marg'iyoona, Parfiya, Xorazm kabi davlatlarni ana shu tariqa sinchiklab o'rgangan, har bir o'lkaning odamlariyu qo'shinlarini, urush uslublariyu barcha katta-kichik sirlarini bilib olganman deb hisoblardi. O'zi bilan nari-beri kuch sinashib, ayqashib-chayqashib, oxiri bo'ysungan Baqtriyaga ham, boshqa o'lkalarga ham o'z odamlarini hukmdor qilib tayinladi. Taslim bo'lgan mamlakatlar endi Kirga oltin hisobida soliq to'laydilar, ot, qurol-yarog', oziq-ovqat bilan ta'minlaydilar. Kir mana endi shu sahroyi xalqni – massagetlarni o'ziga bo'ysundirsa, bas, shundan so'ng Oksian ko'lining shimol tomonlaridagi skiflar ustiga qo'shin tortishni reja qilgan.

Kir ana shunday ulug' niyatlar yo'lida toqatsizlanib turar, uning orziqib tipirchilayotgan qalbini nazarida mana shu daryo ham tushunib turganday edi. Oks daryosi ko'nglidagi qaynab yotgan armonlarni yanada jo'sh urdirib yubordi. Endi u ayol podshohga elchi yuborgani uchun pushaymon qila boshladi. Qo'shin tortib boraverganida yaxshiroq bo'lmasmidi? Dong'i dunyoni titratgan Kir allaqayoqdagi xotin podshohga elchi yuborib o'tiribdi-ya, shuyam ish bo'ptimi? Mana, endi elchining qaytib kelishini, nima xabar keltirishini kutib o'tirishga majbur. Eh, nazarida elchi kechikayotganday, shohning jahlini chiqarish uchun yoki toqatini sinab ko'rish uchun ataylab kechikayotganday...

Elchi tirikmikan o'zi? Uni o'ldirib qo'yishmaganmikanlar? Elchining o'zi-chi, daryodan o'taman deb yurib, bexosdan Oksning quchog'iga yiqilib, suvga cho'kib ketmaganmikan?

Kim bilsin, kim bilsin?

Nima bo'lsa bo'ldi, elchi kelsa, kelar. Kelmasa, massagetlar ustiga yurish boshlanadi...

Bugun To'maris Kirning elchisidan olgan ruxsatining so'nggi kuni. U tunni kiprik qoqmasdan o'tkazdi. Yonidagi kanizak qizlarning ko'zlari yumilib, allaqachon uyquga berilgan. Podsho ichidagi ganlarni kimga aytishini bilmay o'tiribdi. Saroyga sukunat cho'kkan, xizmatkorlar qudratli, kuchli, dong'i dunyoga yoyilgan podshoning o'zlarining himoyachisi deb bilgan bosh rahnamoning o'ychan o'tirganini ko'rib, o'zlarini qo'yishga joy topolmaydilar, birlari bilan imo-ishora bilangina gaplashadilar.

Bu saroyda ko'plab mamlakatlarning elchilari bo'lishgan, ular ichida yaxshi niyat, do'stona maslahat bilan kelganlar ham, g'arazli o'y-niyatda kelgan ikkiyuzlamachi, qalloblari ham bor edi. To'maris ularning barchasini ochiq yuz, pokiza ko'ngil bilan qabul qilgan, hammasiga ham yaxshi muomalalar qilib, sovg'a-salomlar bilan qaytargan, biroq To'maris ularning birontasidan bunchalar qattiq g'azablanmagan edi! Bu zaminga kim kelmasin, niyatiga yarasha javob olgan qilich ko'tarib kelganlar qilichdan qazo topgan, yaxshi niyatda kelganlar ishlari bitib, sovg'a-salomlar bilan qaytgan. Bu gal esa To'maris ojiza bo'lib tug'ilganiga pushaymon yeb o'tiribdi. Xayolida sarvdek tikka qomati yoy kabi bukilib qolganday. Sababi — Kirning elchilari. Nima emish, Fors podshohi Kmr To'marisga oshiq bo'lib, uni xotinlikka olish uchun kelganmish. To'maris uning aytganlarini qabul qilib, Kir bilan bir yostiqa bosh qo'ysa, qo'ygan shartlariga ko'nsa, o'zini Kirga bag'ishlasa, Kirni massagetlar shohi deb e'lon qilsa, bo'ldi! Ana shunda urush ham bo'lmaydi, boshqasi ham. Agar ko'nmasa, urushga tayyorlanaversin. Shunda ham, baribir, Kir yengadi, demak, To'maris unga xotin bo'ladi. Nima qilganda ham Kir To'marisga uylanmaguncha bu yerdan ketmas emish...

Bu qo'yilgan shartlar To'marisning ayollik hamiyatiga tegdi. G'azabi qaynadi. U eri o'lganidan buyon mamlakatni boshqarib kelayotir, shu elni dushman otlarining tuyog'i ostida xor-zor bo'lmasligi uchun nima azob bo'lsa, bariga tayyor edi, har qanday qiyinchilik bo'lsa, unga qarshi kurashdi,

urushlarga kirdi, xalqim erkin, ozod yashasin deb jonini ham ayamadi. Tangri inoyati ila xalqi farovon yashab kelayotir, ozod yashab kelayotir. Xalqining boyligi — mana shu saxiy zamin. Massagetlar o'zlarini yaratgan Tangri deb Quyoshni biladilar, quyoshga, o'tga, olovga sig'inadilar, olovni va quyoshni muqaddas deb biladilar. Massagetlar qurgan uylarga, shaharlarga, binolarga atrofdagi boshqa xalqlar havas bilan qarashadi. Qo'shni mamlakatlarni boyliklariga ko'zi qizib, ularga egalik qilish uchun bosib kelgan podsholarning tishlari massagetlarga kelganda sinib qolaveradi. Sababi, To'marisning askarlari o'zlariga ola ko'z bilan qaragan dushmanlarni tor-mor qilib, yer tishlatib tashlardi. Massagetlarning hammani hayron qoldiradigan bir odati bor — ular har qancha botir, jangovar bo'lmasin, o'zga yurtlarga bostirib bormaydilar, bosqinchilik qilmaydilar. Mabodo kimlardir ularni bo'ysundirish maqsadida bostirib kelguday bo'lsa, yovuz niyatdagi dushman askarlarini kul-talqon qilib tashlaydilar, to chegaradan chiqib ketgunlaricha izidan quvib boradilar, chegaradan chiqib, o'z yurti tomon qochib qoldimi — tamom, bular ham iziga qaytadilar. Dushmanni jazolaganlari shu. Ammo bosib kelgan har qanday yov yovuz niyatiga yarasha jazolanadi, albatta! Shuning uchun, ko'pdan beri To'marisning mamlakatiga hech kim bosib kelmagan edi. Mana endi, tinch-totuv, farovon turmushga darz ketib, bu go'zal mamlakatga forslar ko'z tikayotir.

Ayniqsa, ularning podshohi aytgan gaplar, to'g'rirog'i, elchilar orqali qo'ygan shartlar To'marisning halovatini alg'ov-dalg'ov qilib yubordi. Dushman askarlari xuddi ko'kragi ustiga chiqib, ot dupurlatib yurganday To'marisning g'azabi qaynadi. Kirning maqtanib aytib yuborgan gaplari-ku jon-jonidan o'tib ketdi, g'azablanganidan o'zini qo'yarga joy topmay, yarador arslon kabi bezovtalandi. Bo'ysunmas, mard massagetlar kelib-kelib endi Kirga bosh egadimi? Talay dushmanni yer tishlatib, talay podsholarni mag'lub etgan To'maris endi Kirning quchog'iga kirsinmi? Kirning manmanlikka berilib aytgan so'zlari To'marisning yuragida xuddi qadalib qolgan o'qday azob berib turibdi.

To'maris endi Kir bilan yuzma-yuz turib, unga o'zining qaqshatqich javoblarini aytmoqni istardi. Qani buning ilojini topa olsa?.. To'maris shu bois qattiq bezovtalanib, kechasi bilan uxlayolmay chiqdi. Ko'dan beri urush olovini tutatib, ikki mamlakat o'rtasida janjal chiqarishga ahd qilgan Kirning barcha niyatlari ayon. U o'z maqsadiga yetish yo'lida hech narsadan qaytmasiligi ham shubhasiz. To'maris qo'shni Midiya, Lidiya, Bobil mamlakatlari karvon tortib borib kelgan savdogarlardan ham ko'p gaplarni eshitdi. Massagetlarni bo'ysundiramiz deb qo'shin tortib kelgan midiyaliklar ham Kirga uch yil qarshilik ko'rsatib, oxiri unga bosh egganlarini To'maris biladi. Kir midiyaliklarning poytaxtidagi hashamatli saroyiga kekkayib kirib boribdi, shu yerda o'zini «ulug' shahanshoh» deb e'lon qilibdi. Shundan keyin forslar bu g'alabalaridan jo'shib ketib, girkaniyaliklar ustiga bostirib borganlar. Tinch, osoyishta o'tirgan midiyaliklar, partiyaaliklar fors bosqinchilar otining tuyuqlari ostida toptaldilar...

Bu yil Kirning taxtga chiqqaniga yigirma sakkiz yil bo'libdi. Shu yigirma sakkiz yilning birontasiyam urushsiz o'tgan emas. Kirning askarlari Eronidan boshlab Hindiston, Marg'iyona, So'g'd, Baqtriya, Arey, Gedros, Sattagid, Araxos, Gandxaru mamlakatlarini bo'ysundirdi, u yerlardagi shaharlarni yondirdi, aholisini qirdi, o'ldirdi, yigitlarini qul kildi, ayollarini tul qildi, boyliklarini olib ketdi...

Xullas, Kir qo'shinlarining dong'i hammani vahimaga solib qo'yg'an edi. Lekin To'maris o'z eliga Kirni xuddi shu paytda – mana hozir bosib keladi, deb o'ylagandi. Axir odamlar urushni sira kutadimi? Odam bolasining yuragi azal-azaldan yomonlikni kutmay yashaydi-kul!

Ko'pdan beri massagetlar yurtiga hech qanday kuch bostirib kelmagan edi. Bugun esa, mana, dushman uning vataniga ko'z tikib turibdi. «Bosh egasan, bosh egmasang, urush maydoniga chiq!» deb do'q urmoqda. Dushmandan hali yengilmagan massagetlarga bu qattiq ta'sir qildi. To'maris achchig'ini kimdan olishini bilmay, g'azabga mindi. U mag'lub bo'lishidan g'azablanayotgani yo'q, kutilmaganda askarlari dushmanni shu muqaddas yerga – Vatan chegarasiga,

daryo yoqasiga bostirib kelganini bilmay qolgani uchun alami kelmoqda. To'maris «birontayam dushman otining tuyog'i bu muqaddas zaminga bostirib kirolmaydi, yovga aslo yo'l yo'ql» deb Quyosh tangrisi sharafiga ont ichgan edi-ya...

Endi nima bo'ladi?!

4

– Kechir meni, Yaratgan egam, kechir, qudrati kuchli Kuntangrim! O'zing madad ber, o'zing yorlaqa, men o'sha zolim Kirning qonga to'ymaydigan ko'zlarini qonga to'ydirib, urush ochmaydigan qilaman deb sening oldingda ont ichaman. Sen ham, men ham Onadirmiz. Bizlar qon to'kkimiz kelmaydi. O'zing madad ber, qudratli Kuntangrim! Yaxshiliklar tangrisi Axuramazda!

To'maris o'tovning o'ng tomonidagi o'choqda yayrab-chirsillab yonayotgan olovning yoniga kelib, ikki bukilib o'tirdi. Boshini egib, shivirlay boshladi:

– Qudratli Kuntangrimiz, sendan boshqa suyanadigan tog'imiz, madad so'rashga kimimiz bor? Sen o'zing yorlaqa, dushmanni oldida boshimiz egilmasin, bizni dushmanga banda qilib, o'g'il-qizlarimizning qul bo'lib qolishlariga izn berma! Sening oldingda ont ichamanki, to qaro yerga kirgunimcha massagetlarni dushmanga talatib qo'ymasman... Ey, tangrim, o'zing madad ber! Yerdagi tirikchiligidiz, bizning g'alabaga erishuvimiz – faqat sening qo'lingda. Sen bo'lmasang, yerda qanday tirikchilik qila olardik?! Sen bizni kuchli qilasan, sen bizni kechira olasan. Bandalarningning gunohini kechir...

Men ertaga jangga chiqaman. Qancha onalar farzandlaridan ayriladi. Qancha kelinlar beva qoladi – beva qolishning nimaligini, farzand tug'ib, uni boqib ulg'aytirish nima ekanligini men bilaman-ku. Namli ko'z yoshlar meni qanchalar charchatib qo'yishini hozirdan his qilyapman. Ularning ko'z yoshlariga men hozirdanoq cho'kib borayotgandayman. Ilojim yo'qki, ertaga yana jangga chiqishga majburman. Onaman, axir, shuning uchun ham yuragim qon yig'laydi.

Biroq massagetlarning takdiri mening qo'limda turibdi. Yovlar ot o'ynatib ustimizga kelgan ekan, ona Vatanni, xalqimni himoya qilish - mening burchim. Ey qudratli Kun tangrim! Yaxshiliklar sohibi Mitra! Farovonlik va to'qchilik ma'budi Nohit! Insonlarga tirqlik bag'ishlovchi Anaxita va Erho'bbi! Baxt-saodat va rizqu ro'z sohibi Huma! Urush va g'alabalar sohibi Mirrix! Sizlar ham bizlarga haq yo'lda madad beringlar! Massagetlarga kuch-qudrat bag'ishlanglar!

To'marisning ovozi qaltiray boshladi. U sakrab o'rnidan turdi. Ko'zlarida g'azab alangasi yaraqladi. Qaddini tikladi, erkin nafas oldi, ozod vujudida kuch paydo bo'lganini sezdi. Bo'yi o'sayotganday, yag'rinlari kengayib, manglayidagi ajinlar yozilib ketayotganday tuyuldi. Qo'llarida kuch paydo bo'ldi.

Qarsak chalgan edi, ostonada xizmatkor soqchi yigit ko'rindi.

- Elchini ushlab turmanglar, suhbatga chaqiringlar!
- Xo'p bo'ladi, podshohim!
- Muloqotga hamma hozir bo'lib tursin!
- Xo'p bo'ladi!

Soqchi yigit tashqariga chiqishi bilan podsho maslahatchilari birin-ketin saroy qabulxonasi oldida to'plana boshladi.

To'maris oltindan ishlangan yarim oy surati shaklidagi, gavhar toshlar qadalgan shohlik tojini boshiga qo'ndirishga izn berdi. Kanizaklari tojni keltirib, uning boshiga kiygizdilar. Zarbofiplar bilan tikilgan, la'li-gavhar toshlar qadab bezatilgan choponini olib kelayotgan kanizaklarga «oq choponimni keltiringlar» deb imo qildi. U, odatda, elchilarni qabul qilganda qizil kiyim kiyar, ok choponni esa to'y-bayramlarda, xalqning oldiga chiqqan paytlarida kiyardi. Kanizaklar ham malikaning qachon, nima kiyishini yod bilar, kunduzlari ko'pincha ko'k tUSDagi ko'ylakni kiydirlsalar, kechqurunlari yashilga moyil ko'ylaklarni tayyorlab qo'yardilar.

Malika kiyinib, qabulxonaga kirganida, barcha maslahatchilar to'planib turgan edi.

Ikki tomonidagi ikki kanizak qiz bosh egib orqada qoldiyu, malika taxtga kelib o'tirdi. U kirishi bilanoq salom berishga

shoshilgan maslahatchilariga bosh qimirlatib salomlashdi. Hammani birin-ketin ko'zdan kechirdi. Bir muddat taxt yonida gurillab yonib turgan olovga tikilib turdi. Oradagi sukunatni buzishga hech kim jur'at qilolmadi. To'maris oshiqmasdan so'z boshladi:

- Mana, va'dalashgan kunimiz qam keldi, qanday qaror qabul qilamiz? Yo men boshimni Kirga bog'lab, uning qo'lga o'z taqdirimni topshirib, sizlarni omon saqlab qolayinmi, yo jangga kirib, so'nggi nafasimiz qolguncha dushman bilan olishib, jonga-jon, qonga-qon deb urush qilamizmi? Axir Kirning o'zi «menga tegasan, menga xotin bo'lasan, seni olib yurtga qaytaman, tegmaydigan bo'lsang, jang maydoniga chiq» deb shart qo'ydi. O'zingizga ma'lum, Kirning qilichi ko'p o'lkalarni zabt etgan. U Midiyani, Liviyani, Bobilni ham qo'lga kiritgan. Endi uning oti tuyog'idan ko'tarilgan chang biz tomonga yetib keldi. Urushadigan bo'lsak, bu urush avvalgi urushlarimizga o'xshamaydi, endigi bo'ladigan urush - haqiqiy qirg'in jang bo'ladi: yo birato'layo'q bo'lib ketamiz, yo Kirni yo'q qilamiz. Men urushlardan, bequda qon to'kilishlardan bezor bo'ldim. Biroq Kirga bosh egib, xotin bo'lish istagim yo'q. Xo'sh, menga qanday maslahat berasizlar? Nima qilmog'imiz kerak? Jang qilamizmi yoki tinchlik yo'lini tanlab, Kir bilan qarindoshlik rishtalarini bog'lab, quda bo'lib yashaymizmi? Kirga, albatta, men kerak emasman. Unga bizning boyliklarimiz, oltin konlarimiz kerak. Kir menga «Tinch yashayman desang - mening xotinim bo'l» degani bilan, u meni istab turgani yo'q, u tinchlik yo'li bilan boyliklarimizga, yerimizga ega bo'lib olmoqchi. U bir nechta shaharlarni urushsiz o'ziga qaram qilib oldi. Endi biz ham uning makkorona so'zlariga uchishimiz kerakmi?

Maslahatchilari bir safga qator tizilib, so'zni nimadan boshlashni bilmay kalovlanishardi. Kim birinchi bo'lib so'zlaydi, so'z oqimini qay tomonga qaratib burish kerak?

- Qudrati kuchli Kun tangri, undan keyin bosh egadigan podshohimiz To'maris ruxsat bersa, men bir-ikki og'iz aytayin, - dedi bosh maslahatchi Osiarg. Uning alp tulg'asi³

³ Tulg'a - gavda, ko'rinish.

tebranib, guldiragan yirik tovush bilan sekin-sekin gapira boshladi.

- Siz - massagetlarning urib turgan yuragisiz. Sizni ham dushmanga berib yuboradigan bo'lsa, bizning xalq bo'lib uyushib yashashimizdan aslo ma'ni yo'q. Shuning uchun oxirgi qonimiz qolguncha Sizni himoya qilib kurashishga biz tayyormiz!

Atrofda a'yonlar g'ovur-g'ovur qilib, uning so'zlarini ma'qullashdi.

- Biz kurashga tayyormiz!

- Tayyormiz!

- Qudratli Kun tangri, suv tangrisi Anaxita, barchasining payg'ambari Zardo'sht hazratim, qudratli podshohimiz To'maris, ruxsat bersangiz, men bir aql qo'shsam, - dedi Artaks. U ko'kragini yopib turgan oppoq soqqolarini qo'li bilan o'ynarkan, shoshmasdan davom etdi. - Kir askarlari boshimizga birdan kelib to'kildi, xabar bermasdan keldilar. Shunga qaramay, ularning oldiga bir shart qo'yishimiz kerak, deb o'ylayman.

- Qanaqa shart?

- Shart shundan iboratki, undan askarlarini olib ketishini so'raylik. Biz behuda qon to'kilishini istamaymiz. Bizning ham, ularning ham qoni to'kilmasin. Yaxshilik bilan jo'nab qolsinlar. Agar ortga qaytib ketmasalar, unda o'z jazosi o'zi bilan, Kirning shu kungacha erishgan shon-shuhrati, dong'i, obro'-e'tibori sariq chaqalik bo'lmay qolishini ularga eslatib qo'yishimiz kerak. Ha, shunday bo'lajak, o'zlaridan ko'rsin!

Bu so'zlar massagetlar podshohiga ham ma'qul tushdi.

- Elchini chaqiringlar! - dedi u ovozi bilan dalilatladi.

«Nima qilsak, qiyin vaziyatdan qon to'kmasdan chiqib ketar ekanmiz», - deb yo'l izlayotir To'maris. Chorasi topilmayvapti, topilsa edi - vaziyatdan urushsiz chiqish imkoniyatini qo'llamoqchi u - buni hamмага ayon. Ammo ustiga ot o'ynatib kelgan dushman bunga ko'nadimi? Demak, Kirni shu yo'l bilan irkib⁴, salgina hayallata olsa, ya'ni qo'ygan shartini Kir o'ylab

⁴ Irkib - ushlab, hayallatib turish.

ko'radigan bo'lsa, To'maris ikki-uch kunga bo'lsa ham vaqtdan yutadi. Agar shu yo'l bilan urush bartaraf etilsa, lashkar to'xtasa - bu hamma uchun yaxshi. Buning uchun To'maris boshini berishga ham gayyor. Biroq Kirga To'marisning boshi emas, o'zi kerak, uning taxti kerak, boyliklari, oltin konlari, gavhar-inju toshlari kerak. Massagetlarni o'ziga qul qilib olish uchun u uzoq yo'llarni bekorga bosib kelib turibdimi? U axir dong'i yer yuziga yoyilgan Nabonidni ham jangda mag'lub eta oldi, u o'zining kuch-qudratiga ishonadi, uning qilichi hali biron marotaba qaytgan emas. Uning yengilmas qudratini ko'rgan Bobil mamlakati shaharlari jangsizlik bilan bo'lgan. Kir shunaqa podshoh, qay mamlakatga qarab yuzlansa, shu mamlakatga baloyi ofat yuzlanar emish. Shuncha ko'p mamlakatu o'lkalarni o'ziga bo'ysundirib, Forsiya degan ulkan saltanatni bunyod qildi u.

Albatta, bularning hammasini To'maris eshitib-bilib o'tiribdi. Axir dunyoning to'rt tomonidan, yetti iqlimdan kelayotgan karvonlar massagetlar mamlakati ustidan o'tadi. Karvonlar bu yurtdan o'tayotib, faqat oltin-kumushu ipak-zarbof matolarni xarid qilib qolmaydi, balki dunyoning qaysi burchagida nima voqealar ro'y berayotgani, qaysi mamlakat yo iqlimda nima gap, qanaqa ob-havo ekani borasida ham axborot berib o'tadi. Shu desangiz, dunyoda nima gaplar bo'layotgani-yu, qaysi mamlakat odamlari qanaqa yashayotgani haqida yangiliklarni birinchi bo'lib massagetlar eshitadi. Karvon o'tadigan to'rtta darbandning egasi - mana shu massagetlar. Shunday ekan, Mag'ribu Mashriqda massagetlar boy va sarmazmun yashamay, kim yashasin? Dunyo xalqlari massagetlarga havas qilmay, kimga havas qilsin? Binobarin, kimsan Kirday ulug' podshohning bir kunmas bir kun massagetlar yurtiga - Oks bilan Yaksart daryolari oralig'iga kelib tumshuq suqishini tasodif deb bo'lmasdi. Hasaddan ko'zi yongan, oltinu kumushlarga egalik qilish hissi nafsidan ham g'olib chiqqan qudratli dushman bir kuni massagetlar yurtiga qo'shin tortishi turgan gap edi.

Mana, shu kun keldi.

Qabulxona oldida elchi ikki odami bilan paydo bo'ldi. U to'g'ri kelib To'marisning oldida egilib ta'zim qildi. To'maris elchiga qarab, g'oyat vazminlik ila bosh tebratdi.

– Ulug' darajali Forsiya podshohi Kirning salomiga javobimiz tayyor, uning takliflariga bizning munosabat aniqligi sababli sizlarni tez chaqirtirdik. Biz podshoh Kirning birinchi takliflarini va bu borada qilgan manziratlarini mutlaqo rad qilamiz, – dedi u elchilarga vazminlik va muloyimlik bilan. – Podshohingizning ishqiy bizga tushgan ekan, qo'shin yig'ib, ot surib emas, balki chin oshiqlarday yuragini qo'lga olib, qadimiy urf-odatlarimiz bo'yicha avval sovchi yuborib, so'ng o'zi sovg'a-salomlar bilan kelganida, ehtimol biz, «ha, niyati chin ekan», deb o'ylab ko'rgan bo'lar edik. U beva qolgan ayolni aytirib emas, balki bu ayolning mamlakatiga ko'zi qizib kelgan, bo'ysundirib qul qilish uchun kelgan. Biz buni yaxshi tushunib turibmiz. Biz yovdan qochib kun ko'radigan xalq emasmiz. Podshohingiz dushmanlik yo'lini tutib, qilich ko'tarib, yomon niyatlar bilan kelgan ekan, biz ham urush qilishga, yovni qilich bilan qarshi olishga tayyormiz. Massagetlar hech qachon birovga qul bo'lmagan, qul bo'lmaydi ham!

Elchilar bir-birlariga qarashga ham hayiqib, jim turib eshitmoqda edi.

– Ol, podshohingizning ikkinchi sharti – urush qilmoq, bizni jangda yengib, g'alaba nashidasini surmoq ekan, biz bu shartga ham tayyormiz. Biroq bir o'tinchimiz bor. Kir haliyam yomon niyatidan qaytib, qon to'kmasdan iziga qaytib ketgani ma'qul. Yana takrorlayman, massagetlarni jangda yengib, bo'ysundirgan lashkar u atrofda ham, Buyuk ipak yo'li jabhalarida ham yo'q. Kir baribir yengiladi. Mening unga bildiradigan bittagina iltimosim shu – bekorga qon to'kmasin-da, yurtiga ravona bo'lsin!

Bosh elchi ikki tomonidagi yordamchilari bilan yer ostidan ko'z urishtirib, endi so'z aytish uchun og'iz juftlayotgan edi, To'marisning ovozi endi yangradi:

– Mabodo urushmoqchi ekan, unda o'zidan ko'rsin, jang maydoniga chiqsin. Biroq oramizda hozir Oks daryosi oqib turibdi. Oksning qaysi sohili Kirning jang qilishi uchun qulay? Chap tarafi qulay desa, biz daryoni kechib, chap tomonga o'tamiz. Agar o'ng tarafi qulay ko'rinsa, daryoni kechib biz tomonga o'tsin. Kirning lashkari Oksdan o'tib olguncha, biz uch kunlik yo'lga ketib turishga ham tayyormiz. Daryodan bemalol o'tib olsin, keyin jang maydonini tanlaymiz.

To'maris to shu so'zlarni aytib tugatguncha taxtida qimir etmasdan qaddini tik tutib o'tirdi. Hozir unga tikilib turgan odam yuqoridagi so'zlarni taxtda o'tirgan ayol aytayotganiga ishonmasdi. Elchilarning yerga ko'z tikib, indamay qolganicha bor ekan – podshoh ayolning har bir so'zi qilichday keskir, o'q misoli uchli ediki, gapirayotgan paytida ko'zlariga qarab bo'lmas – ulardan olov sachrab chiqayotganday edi.

Elchilar To'marisning ganiga biror og'iz ham so'z qo'shilmadilar.

– Ajab bo'ladi, ma'qul, yetkazamiz, – deb ming'irlaganlaricha tezda tashqariga chiqib ketishdi.

Viqor bilan aytilgan gailarni nafas olmay eshitgan elchilar saroydan chiqqanlaridan keyingina ko'kraklarini to'ldirib nafas oldilar. Ularni massaget yigitlari shahar sirtigacha kuzatib qo'ydilar.

Kirning ikki yuz ming askari hali To'marisning javobini eshitmayoq bir tunda Oksdan o'tib oldi.

Kir uchun bir kun bir yilday sezildi. U yuborgan elchilarning bunchalik kechikayotganidan hayron edi. Shu naytgacha bosib olgan yerlarining birontasigayam elchi yubormagan, mag'lub bo'lishi kutilayotgan xalq rahbarlari, hukmdorlari bilan muloqot yuritib ko'rmagan edi. Kutilmagan paytda shaharga bostirib kiradi – tamom, mag'lub bo'lding, taxtdan ayrilding, bo'ysunding – bosib kelgan bosqinchining vazifasi shu! Tinch yo'l bilan bo'ysunasanmi yoki so'nggi nafasing qolgunicha kurashib o'lasanmi – bu yog'i endi

mag'lub bo'lgan xalqning xohish-istagi. Bosqinchi deganlari o'z nomi bilan bosqinchi,

u bo'ysundirish, boyliklarning talash, yeringni tortib olib, o'g'il-qizlarning qul qilib haydab ketish uchun kelgan. Bosib kelgan dushmanga darrov bosh egib, qo'yg'an shartlariga ko'nsang, dushman qon to'kmayoq, mag'lub bo'lgan xalqni o'ziga tobe sanaydi-da, keragini olib ketadi - urushning taomili shu.

Shu kungacha Kir o'nlab o'lkalarni, mamlakatlarni, qancha qancha xalqlarni bosib olgan bo'lsa, barchasida mana shunday bo'lib kelayotir. «Bo'ysunmas» deb nom chiqargan ellarni bo'ysundirdi, qanchasini qirib tashladi, qanchasini ko'chirdi. Shu tariqa chor atrofidagi shahar qishloqlarni, o'lkayu mamlakatlarni o'zining izniga solib, ulkan bitta saltanatga aylantirdi. Oks va Yaksart bo'ylariga - ikki daryo oralig'i deb atalgan yurtga birinchi kelishi. Keldi-yu, hayron qoldi - hali shu paytgacha ayol kishini podsho qilib qo'yib, unga bosh egib yurgan xalqni uchratmagan edi. Kir erkak kishilar o'rniga xotin-qizlari qilich ko'tarib, elni munosib qo'riqlaydigan ayollar saltanati haqida ko'p hangomalar eshitgan. U mamlakatda ayollar o'ng ko'kragini yoshligidanoq kuydirib tashlar emish, farzand tug'lsa, faqat bir ko'krakni emib ulg'ayar emish... Ajabo, bunday saltanatda yilda bir martagina - bahor oylarida u ayollar o'zlari sevgan yori bilan qo'shilib yashab, muhabbat lazratiga botar emish-u, qolgan paytlarda esa xalqdan ajralib chiqib, bir chetda urush hunarini o'rganar emish. Kirning hayotidagi bir armoni - o'sha ayollar saltanatini qidirib topish, ular bilan ham bir jang qilib ko'rish edi.

Butun yer yuzini asta-sekin bo'ysundirib kelayotgan qudratli shohga kimlar kelib arz aytmaydi, kimlar nimalarni gapirib bermaydi, deysiz. Masalan, u To'marining eri ham podshoh bo'lganini, qaysidir bir jangda mardlarcha olishib, halok bo'lganini, eri o'lganidan keyin esa xalqqa To'maris boshchilik qilayotganini, uning o'n sakkiz yashar bir o'g'li ham borligini eshitgan. Yigitcha endilikda pahlavon bo'lib yetishibdi, yaqin kunlarda uylanarmish, so'ng taxtga chiqib, el-yurtga rahbar bo'larmish. Nima bo'lsa-da, Kir ayol podsho

bilan uchrashishni orzu qiladi. Shuning uchun ham bu mamlakatni tezroq zabt qilgisi kelyapti-da...

U otini o'ynatib, elchi keladigan yo'lga chiqib turganini sezmay ham qoldi.

«Kelayapti, elchilar kelayapti!» - degan gaplar yangradi. Yuragi bir orziqib ketdi. Nazarida, To'maris boshidagi tojiyu taxtini o'g'li tomonga otib tashlab, o'zi Kirning oldiga chiqib turganday sezildi. Elchilarga peshvoz chiqish uchun otini yeldirib, choptirganini bilmay qoldi. Elchi otdan tushdi-yu, o'zini podshoh oyoqlariga otdi.

- Tez gapir, qani, qanday javob olib kelding'!

- Olampanoh! To'maris biz ko'rgan-bilgan podshohlardan emas ekan. U urushishni ma'qul topdi! Sizga yurtga qaytib ketishni maslahat berdi, qaytib ketmasangiz, yanchib, yo'q qilib tashlayman, dedi!

Kir bu gaplarning davomini eshitgisi kelmadi. Daryoning narigi qirg'og'iga tikildi. Ko'z oldiga «bosh egmayman» deb turgan ayol podshohning kelbati keldi. Shu ayolni bir ko'rsa edi... - Jang qilamiz! Jangga kiramiz! - deb qichqirdi u g'azab bilan. O'zi esa To'mariga elchi yuborganiga o'kina boshladi: shoshmay tur, sen sahroyi malika!

7

Oks va Yaksart - Nuh payg'ambarimizning qizlari ekan. Orol dengizi - to'fon paytida Nuh payg'ambarimizning kemasi to'xtagan joy emish. (Xalq afsonasidan)

Kir boshqa hech bir dengiz bilan aloqasi bo'lmagan ikki dengizning nomini karvon tortgan savdogarlar ham, o'zi yuborgan jonsiz (ayg'oqchi)lari ham adashtirib yuborganini tushuna boshladi. Ular Kaspiy va Girkan dengizlarining nomini almashtirib qo'yg'an bo'lsa kerak. Bir jonsizi Kaspiy dengizi deb aytadi, uni o'n besh kunda suzib o'tsa bo'larmish. Ikkinchi bir jonsizi bu dengizni Girkan deb keladi, uni o'n kunda suzib

o'tsa bo'ladi deydi. Yana bir kelganlari esa, ikkovini bir dengiz deydi, suzib o'tish mumkin bo'lgan muddatini ham bir xil deb aytadi. Shunda bularning qaysi biriga ishonish mumkin?

Kaspiy dengizining bo'ylarida o'ndan ortiq qavmlar yasharmish: bularni – sagartiyalar, sarangiyalar, famansiylar, utiyalar, mikilar deyishadi. Ulardan soliq olib kelganlarida kam deganda saroyning yarmi to'lib qoladi. Bu xalqlar qo'y terisidan kiyim kiyar emish, qamishdan o'q-yoy yasarmish, forslarning qalqon-qilichlarini taqib yurar emish... Kir ularning barchasini o'ziga bo'ysundirdi.

Jonsizlarining aytishicha, Girkaniya – qip-qizil qiya qumliklar orasida yotgan, hech bir dengiz bilan bog'lanishi bo'lmagan alohida bir dengiz. Ko'pchilik sayohatchilar uni Skif dengizi deb ham atashadi. Aytishlaricha, bu dengiz – yalang'och, atrofida na bir tog', na yakka bir daraxt bor emish, odamning kaftida turganday suv to'planib yotgan dengiz, boshqa hech bir dengizga o'xshamas emish. Maslahatchilari aytishdiki: «Ey shohim, bu dengiz shunchalar sirli bo'lsa kerakki, atrofidagi qavmlar shu tufayli hayotda kuch to'plab, baquvvat bo'lib yashasalar kerak. Girkaniya dengizining sirli qudratini shundan bilsa ham bo'ladi – bu dengizning yoqasida o'sgan kiyiklar necha-necha to'qayzorlarni sakrab oshib o'tib, Skiflar dengiziga kelib, suvga cho'milib, yana ortiga qaytar emish. Ular bahor boshlanganda – barcha hayvonotu nabotot namunalari ko'payishib, unib-o'sish uchun moyillik kasb etgan bir paytda shu yerda homila orttirib olar emish. Hayvon-ku hayvon, qushlarni aytmayisizmi, shohim, dunyoning barcha katta-kichik qushlari ham shu tomonga qarab uchib, Girkaniya dengizi bo'ylarini yoqalab qo'nib, bular ham sehlirli sirli dengizdan o'zlariga kuchmi-malhammi yuqtirib olar emish. Alqissa, gap shuki, bu dengiz – dunyodagi barcha tirik jonivoru uchar qushlarning, e, qo'yingki, barcha odamzodning, hayotning kindigi emish...»

Kir maslahatchilarining bu xil gaplariga avvallari kulibgina qo'ya qolgan edi. Ammo bir shamol esgan paytida, ko'pchilik: «ana, Skif dengizining hidi kelayotir», degan gapni chiqardi-yu, Kir bu gaplarning chinligiga ishonadi. Qip-qizil sahro unga

hayotning lazzatini, tiriklikning g'animatligini so'zlayotganday tuyuldi. Tabiatning o'zi in'om etgan ushbu yovvoyi go'zallikka va yuqoridagi gapning rostligiga imon keltirdi: dunyoning to'rt tomonidan kelib, to'rt tomoniga qarab ketadigan savdo karvonlarining yo'li mazkur mamlakat hududlarida kesishar emish, ya'ni kunchiqardan kunbotarga yuraman desang ham, janubdan orqa tomonlarga o'taman desang ham bu yerlar senga tinch-bexavotir panoh bo'la oladi. Ushbu mamlakat obodligining bosh sababi ham shu ekan-da, o'tgan-ketgan duo qilib o'tsa, nimadir olib, nimadir qoldirib ketga, yana qaytib o'tishiga umid bog'lab yashasa, bu zamin – Yaratganning o'zi alqab-yarlaqagan joy ekan-da! Yo jannat deganlari shumikan?

Dengiz tomondan esib turgan shamolga qaraganda, bu dengiz haqiqatan ham tevarak-atrofga qonyetkazib berayotgan yurakka o'xshaydi. Dengizga quyiladigan daryolarning nomlarini maslahatchilar Oks va Yaksart deyishdi. Kir bu yerlarga yetib kulguncha necha stadiy⁵ yo'l yurdi ekan? Aytganlari ham rostga o'xshayapti: 20 ming stadiydan oshiq yo'l bosibdilar. Yana aytishlaricha, Oks daryosi, yaqin iqlimlar orasida eng ulkan daryo emish, kattaligi yu uzunligi jihatidan hatto Hind daryosiga ham tenglasha oladi deyishadi. Kir, mana, Oks daryosini ko'r-di-yu, uning qudratli, mahobatli o'zan ekaniga ishonadi. Oksning Skif dengizidan Kaspiy dengizi tomon ajralib oqib ketadigan bir tarmog'i savdo karvonlarining kechib o'tishi uchun juda qulay deyishadi. Shu yerdan o'tib, Kaspiy dengiziga bora olsang, naryog'i – Albaniya. Undan ham o'tib orqa tomonga yuraversang, yana yangidan-yangi mamlakatlar kelaveradi. Xullas, suvga mo'l, ob-havosi dehqonchilikka juda qulay yerlar ekan.

Kir mazkur ikki daryo oralig'idagi hududlarni o'z saltanatiga qo'shib olsa, hayotidagi eng ulug' orzusiga erishgan bo'lar edi-ya... Ayniqsa, bu yerlarning Kunchiqar va Kunbotarni birlashtira oladigan qirli bo'g'oz ekanini aytang-chi! Qir yo'li bilan suv yo'lining qanchalar ahamiyatli ne'mat ekanini hammayam biladi, ayniqsa, hukmdorlar buning

⁵ Stadiy – qadimgi uzunlik va kenglik o'lcham birligi. Yunon olimlarining o'lchoviga ko'ra, 1 stadiy – 192,27 metrga teng bo'lgan.

qanday muhim omil ekanini yaxshi tushunadilar. Axir davlatni idora qilish masalasida yo'l degani – juda ulkan siyosat, asosiy ustunlik-kul! Savdogarlar ushbu ikkala yo'ldan ham foydalanaverar emish.

Lekin hozir qir yo'lidan ham, suv yo'lidan ham qiziqarliroq bo'lib tuyulayotgani, bu – shu atroflarda yashovchi massagetlar! Vaqt o'tgani sayin ular Kirga tobora qiziq, tobora jumboqli va sirli xalq bo'lib tuyulmoqda. Jim-jit dala, jim-jit yotgan sirli sahra, shu sahrada yashashni baxt deb bilgan massagetalarni bu yerlarga bog'lab turgan narsa nima o'zi? Daryoyu sahralar qo'ynida yashirilib yotgan oltin konlarimi? Rostdan ham mana shu qip-qizil qumlarning tagi – yombi-yombi oltin bo'lsa-ya?! Kirni mana shular qiziqtiradi. Aytganday, otasi ham bu tomonlarga havas bilan ko'p marotaba tikilardi-ya! Bu bejiz emas ekan-da. Ahdi shu – otasi yetolmay armonda ketgan sirining tagiga, mana, Kir yetadi! Sirli xalqning podshosi bo'lgan ayol esa, «ketaversin!» debdi-ya. Ketib bo'pti, aksincha, massagetalarni bo'ysundirish orzusi, oltin sochilgan qumlarga egalik qilish niyati Kirni tobora o'ziga tortib borayotir.

Massagetalarning dalasi sirli. Qip-qizil qiya qum bilan qurshalgan, lovullagan issiqning o'rtasida joylashgan, narigi boshidan bu tomonga suzib o'tishi bir oylik yo'l bo'lgan dengiz haybatli. Bularning hech biri Kir bosib o'tgan yo'llarga, oyog'ining izi tushgan dalalarga o'xshamaydi. Jonsizlari saklarning itini ham maqtagan edi: ular kuch tomondan yo'lbarsni ham yenga olarkan, filni ham uloqtirib tashlar emish. Sayohatchilar nomini turlicha aytadigan dengizning o'zi ham boshqa dengizlarga o'xshamas ekan. Dengizning o'rtasida borgan odamni qo'yib yubormaydigan orol bor emish. Dengizda odamga kuch bag'ishlaydigan, turli-tuman xastaliklarga shifo bo'ladigan tuz bor ekan, u uzoqdan oq yaltirab ko'rinar emish. Tuzga yaqinlashib bo'lmas ekan, yaqinlashsang – yutib yuborarmish. Lekin borsang yutib yuboradigan oroldan ham qaytib kelishning yo'lini topgan odamlar bor deyishadi, buning uchun yangi qulunlagan biyaning qulunini qoldirib, o'zini minib ketish kerak emish, quluni sohil tomonda qolgan biya dengizning cho'zgan qo'llariga tutqizmasdan, ustidagi odamni

sohilga olib qaytadi, degan gaplar bor. Kela-kelguncha bunday odamlarning mingtadan bittasigina omon qoladi, deyishadi.

Bu atrofda uchib yuradigan qushlarni ham ajoyib deb aytishadi: kattaligi tovuqning xo'roziday kelar ekan, ularning pati dunyodagi barcha ranglarda tovlanib turarmish. Yana bir xil qush bor emishki, uchgan paytida oyoqlarini bo'ynining ustiga ortib olarkan, ovoz chiqarsa, kuchukning ovoziday eshitilar emish. Bundan tashqari, echkiday ma'raydigan, qurbaqaday vaqillaydigan qushlar ham bor deyishadi. Ayniqsa, oltinday sariq tuxum tug'adigan qushni aytisang-chi! Mana shunday ajoyibotlar koni ekan bu dengiz atroflari. Boshqa hech bir dengizga o'xshamaydigan, ajoyibu g'aroyib, ajabtovur jonivorlari mavjud bo'lgan dengizning tiriklik dunyosi, mavjudot olami jumboqlarga boy deyishadi...

Qani endi tezroq massagetalarni oyog'i ostiga yiqsa, salobatli shaharlarini yoqib, kul qilsa, botirligi bilan nom qozongan ayollarini gung⁶ etib, askarlariga unashtirib bersa, olisdagi sirli dengizni egallab, elaro ovoza bo'lib ketgan jumboqlarning tagiga yetsa, o'jar Oks daryosining qaysarligini yengib, o'ziga bo'ysundirsa. Kir ana shularni orzu qilardi. O'ylab qo'lgan niyatlarining amalga oshishiga Kir ishonadi. Barchasi uning o'ylaganiday bo'lajak: o'jar daryo yuvosh suvlarga aylanadi, sirli voqealarga boy dengiz oddiy dengizga, qahramon xalq qulga, boy tabiat rangsiz, o'lik bir olamga aylanajak. Kir niyatlarining amalga oshishiga ishonib kelayotir.

Yana aytishadiki, ot ustida umr ko'radigan suvoriy ayollar bor emish bu mamlakatda... Bunisi qanaqa qo'shin ekan o'zi? Eshitgan odamning qulog'ini qizdirib, havasini keltiradiga bu so'z! Kir Semiramida ismli ajoyib botir qiz haqidagi afsonani ham eshitgan edi. Semiramida – Suriya tangrisi Derketning qizi bo'lgan deyishadi, uni Simma tarbiyalagan ekan. Qiz podshoning saroy xodimlaridan biri Onneyaga turmushga chiqib, ikki o'g'il ko'radi, keyin eri bilan birga qo'shin tortib, Baqtriyani bosib oladi. U doimo eri bilan birga bo'lib, uning harbiy-jangovar ishlarida yordam bergan,

⁶ Gung – asira qiz-ayol.

umri ot ustida o'tgan suvoriy ayol. Sarkarda Onneya halok bo'lganidan keyin podshoh Nin uni nikohiga oladi. Min yoshi saksonga yaqinlashib qolgan chol edi. Semiramida unga ham o'g'il tug'ib beradi. Podshoh olamdan o'tgandan keyin o'g'li kamolotga yetguncha malika Semiramidaning o'zi mamlakatni boshqaradi. Bu ayolning taxtga chiqib, podshohlik qilish tarixi To'marisning tarixiga o'xshab ketarkan...

Shuningdek, alban tog'lari etaklarida ot surib yashab o'tgan jangchi qizlar - amazonkalar haqida kim bilmaydi deysiz. Ular haqidagi hikoyalarni Kir ham necha marta eshitgan. Midiya mamlakatini o'ziga bo'ysundirganda, amazonkalarning tog' etaklarida harbiy mashq o'tkazayotganidan Kirning askarlari xabar topgan edi. Lekin o'shanda Kir ular tomonga qayrilmadi. Oks bilan Yaksartning dengizga quyiladigan hududdagi podshohi ayol bo'lgan qavm haqidagi hikoyani u Midiya podshohining o'zidan eshitgan edi. Sak-massaget qo'shinarining jangovarligi, qo'rqmas botirigidan Midiya hukmdorining o'zi ham tashvishga tushib qolgan edi o'shanda.

Midiyada yigirma yil hukm surgan Artin, qirq yillab podshohlik qilgan Astibar ham bu qavm bilan necha bor olishib ko'rgan-u, ammo yenga olmagan ekan. Ko'pgina qonlar to'kilib, ularga bas kelish qiyinligini bilgandan so'ng, ular bitim tuzadilar. Bitim bo'yicha har kim o'z yurtida hokim bo'lib qoladi, lekin Midiya bilan munosabatlar do'stona bo'lishi kerak, ya'ni Midiyaga chetdan yov kelib, tahdid soladigan bo'lsa, sahro qavmlari ham Midiyaga harbiy yordam berishlari zarur. Saklar Midiya mamlakatiga harbiy yordam berishga rozi bo'ldilar. Midiya hukmdorlari bitimga erishgan xalqlar orasiga boshliq qilib o'zlaridan satraplar jo'natar edi. Bu bitim shartlarining buzilmasligini ta'minlash, nazorat qilib borish uchun edi. Sak-massagetlar esa bitim tuzganida qon ichib, bu bitimni mustahkamlar ekan. Ular uchun odam qoni - eng qadrli, muqaddas vosita ekan. Shu bois bunday mas'uliyatli pallada barmoqlarini kesib, undan chiqqan qon haqi va'dani buzmayman, degan ma'noda, o'rtaga qonni qo'shib ont ichar ekan. O'rtada qon qo'shilish shart qilindimi, endi buni buzishga hech kimning haqi yo'q. Shu paytgacha qon bilan bitilgan

bitimni saklar tomonidan hech kim buzgan emas. Ular bir marta ont ichdimi, shu ontga bir umr sodiq qolishadi. Saklarning o'z tartib-qoidalari bor. Ayniqsa, botqoqlik saklari deb nom chiqargan tigraxaudaslar, tiydoralar, sakma-uvarkalar juda urushqoq, dadil qavmlar hisoblanadi. Ular ontini buzganlarni ayab o'tirmaydilar, adolatli bitim tuzilsa-yu, kimdir shu bitimni buzishga jur'at etsa, butun xalq jang maydoniga chiqib ketardi. Ular hali jangu jadal, urushda sira yengilmagan. Erlari o'lsa, ayollari or-nomus uchun jangga kirib ketaveradi. Ayol kishiki qo'lga qurol olib, otga minib, maydonga chiqdimi - uni endi to'xtatib bo'ladimi? Midiya shuning uchun ham, garchi Sharqda eng katta davlatlarning biri bo'lsa-da, mana shu sak-massaget qavmlarini shu paytgacha bo'ysundira olmagan.

Bu janglar tarixini Kir bir necha marotaba eshitgan. Ayniqsa, Midiya lashkarboshisi Striangay bilan sak malikasi Zarinalar o'rtasidagi voqealar sira esidan chiqmaydi. Xalqning naql qilishicha, Zarina ham ayollarga hukmdorlik qilgan, u eng odil, aqli podsholardan bo'lgan ekan, katta-kichik shaharlar qurdirgan, bog'lar yaratgan... U podshohlik qilgan davrda birortayam dushman saklar yurtiga bostirib kirolmagan.

Sak ayollari erlari bilan tengma-teng turib jang qilishgan. Avvalidan saklarda ayollar elni himoya qilib, janglarda qatnashib kelgan. Bu odat jamiyatda ayol kishi ustun bo'lib turgan vaqtlardan qolgan bo'lsa, ajab emas. O'sha zamonlarda erkaklar uyda qolib, bola boqib o'tirgan, uy ishlariga qaragan. Ayollar esa bolalarini erlariga tashlab, o'zlari harbiy tayyorgarlik ishlari bilan shug'ullangan ekan. Harbiy tayyorgarlik ishlari ish-tirok etish uchun bir necha oyliab chetga - ovloq joylarga chiqib ketishgan. Lekin naslni davom ettirish, bola tug'ish uchun ham ruxsat berilgan. Bola tug'ilgach, ayollar yana yurt chegarasini qo'riqlash ishlariga chiqib ketavergan, bola parvarishi ishi esa otalar zimmasida bo'lgan. Ota uy yumushlari, xo'jalik yuritish ishlari bilan, ona uyni, yurtini, don-dunni qorovullash bilan shug'ullangan. Bahor oylarida ularga uy-uyiga borib kelish uchun ruxsat berilgan. Shu orada homilador bo'lib qolgan ayollar qorovullik ishlariga

jalb qilinmagan, farzandini tug'ib olguncha uyda o'tirgan. Farzand tug'ilgach, ayol yana safarga otlangan.

Qiziq davrlar bo'lgan ekan-da. U paytlarda hatto o'g'il bolalarning tug'ilishi ham ko'p hollarda man qilingan, deyishadi. Ularning o'sishi, kamolga yetishi faqat hisob-kitobli holda, ehtiyoj tufayli amalga oshirilgan. Ularni o'ldirib, tashlab ketish hech gap emas edi, faqatgina avlodni davom ettirish uchun o'g'il bolalarni tirik saqlab qolganlar, bola o'sib, erkak bo'lib yetishmasa, nasl davom etmay qoladi-da. Ko'payib ketssa, yana tashvish – erkaklar saltanatni qo'lga olib qo'yishlari mumkin. Ana shunday urinishlar avvaldan yuz berib kelgan. Shuning uchun o'g'il bola tug'ilganda, albatta, podshoga xabar qilinib, uning o'ldirilishi nazorat qilib borilgan.

Aytishlaricha, kunlarning kunida podshoh xotinning o'zi ham homilador bo'lib, o'g'il tug'ibdi. Shunda u bolasini o'ldirishga ko'zi qiyamasdan, uni yashirib saqlashga buyruq beribdi. Bola er yetibdi. Podshoh bolasidan tashqari ham yashirib saqlangan boshqa o'g'il farzandlar ancha ko'payib qolgan ekan, ular og'iz biriktirib, podshoh o'g'il rahbarligida ayollar saltanatini ag'darib tashlash uchun harakat boshlab yuboribdi. Ammo ayollar saltanatini ag'darish oson bo'lmabdi. O'rtadagi jangda barcha erkaklar qirilib ketibdi-yu, sanoqligina erkak asirga tushib qolibdi. Erkaklar isyonining rahbari ham qo'lga tushgan ekan, uni ham podshohning oldiga haydab kelishibdi. Ayol podshoh o'z o'g'lini tanibdi. U taxtdan tushib kelib, o'g'lini o'z o'rniga o'tirg'izibdi. Nimaga bunday qilganini atrofdagilarga shunday tushuntiribdi: «Endi saltanatni atrofdagilarga shunday tushuntiribdi: hukmdori bo'lishini ortik xohlamayman. Sababi, bizning har birimiz – onamiz. Onalar esa shafqatli bo'ladi, kerak paytida qattiqqo'llik qilolmay qoladi. Shuning uchun hukmdor erkak odamlardan bo'lsin», deb qaror chiqaribdi va so'ngra o'ziga xanjar urib o'libdi. Shundan beri taxtga er odam o'tirib kelgan, deyishadi...

Ey, bu To'maris ham o'sha ayollardan biri-da!

Kir mana shu ayolni ham, uning mamlakatini ham yaqin kunlar ichida zabt etadi!

Biz tiriklik tayanchi, odamzodning

tayanchibo'lgan Kun tangriga sig'inamiz.

Kun bo'lsa, oting chopqir bo'ladi. Kun bo'lsa, baxtingochiladi, to'qchilik, mo'lichilik bo'ladi, uyingga qut-baraka kiradi.

AVESTO yozuvlaridan

Bugun harbiy askariy mashg'ulotlarning so'nggikuni. Ochiq maydonda, chodir ichida, ovloq o'rinlarda o'tkazilgan ikki oylik tayyorgarliklardan so'ng, ertaga barcha jangchilar uylariga qaytadi. Ularni o'z ellarida hosil bayrami marosimlari kutib turibdi. Bayramlar ichida hammani shodlantirib, xalq yuragini shukrona hislarga to'ldirib, baxt va farovonlik nashidasini baxsh etgan bayram bu! Hamma odam to'qchilik hissidan, baxtdan, kelajak kunlarning yanada quvonch bilan o'tishidan mamnuniyat tuyadi. Ikki daryo oralig'ida yashayotgan har bir odam, ayniqsa, barokatli tuproqqa urug' qadagan dehqon bu bayramni – hosil to'planadigan kunlarni intiqib kutadi. Ochlik nimaligini bilmay o'sayotgan xalq shuning uchun ham hosil bayramini zo'r shodu xurramlik bilan, qiziq-qiziq o'yin-kulgilar bilan o'tkazishni orzu qiladi. Dasturxonlar shu kuni turli xil meva-chevalar, noz-ne'matlar va zirotlarga to'ladi. Ikki ulug' daryo – Oks bilan Yaksart oralig'ida o'smaydigan daraxtning, unmaydigan mevaning o'zi yo'q – shaftoli deysizmi, olma, uzum, o'rik, nok, anor, anjir deysizmi, hammasidan bor. Har birining shirasi, xuddi bolarining uyasidan tomib turgan asal kabi tomib-tomchilab turadi. Yana deng, bunday shirin-shakar mevalarning ta'mini dunyoning biron burchagida topa olmaysiz. Endi qovun-tarvuzlarning xil-xiliga kelsak, ularning shirasi, ta'mi, shifobaxshligi dunyo savdogarlarining tilida doston. Axir olti oy, to'rt oy lab yo'l bosib kelib, qovunlarni tuya, xachir, otlarga yuklab olib ketish uchun atayin keladigan karvonlar bor! Xalq o'z yurtini saxovatli, beqiyos, betakrorligi uchun ko'ziga surtib qadrlaydi. Ayniqsa, massagetlar o'z ona tuprog'ini tukkan volidasi kabi avaylaydilar, sevadilar. Ona

ekan, har bir xonadonga, go'shalarga, kulbalarga kirib, o'z farzandlari holidan xabar olar emish. Ha, shunaqa deyishadi.

Kun tangrisini mehmon qilmasdan, xursand qilmasdan jo'natib yubormaslik kerak, ularni har kim iloji boricha o'z qishlog'ida uzoq vaqt saqlab turishi zarur. Shuning uchun odamlar o'yin-kulgi qilib, vaqtlarini sho'x-shodon o'tkazib, bayram soatlarini ko'ngilli olib borishga harakat qiladilar, bazmlar uyushtiradilar, raqs tushadilar. Barchasi - Kun tangriga shukrona bildirish, el oqsoqollarini hurmatlash, kelajak kunlarga duo olish, kuch yig'ish uchun! Qurbonliklar shu uchun! O'yin-kulgi, kurash, poyga - hammasi shu xursandlik uchun! Bu bayramga qancha ko'p odam yig'lsa, massagetlar shuncha quvonadi. Axir kimning qanchalik boy, qanchalik to'q ekanligi ushbu bayramda kimlar qatnashganligidan bilinadi-da. Farzandlarining to'q-farovon, shod-xurram yashayotganligidan xabar topgan Kun tangri ham xursand bo'lib, saxiyiligi tutib, bunday paytlarda rizqu ro'z xazinasini yanada keng ochib yuborar emish!

9

Allaqachon jiddiy harbiy tayyorgarlikni boshlab yuborgan massaget yigitlarining kayfiyati hosil bayrami yaqinlashgani sayin ko'tarilib bormoqda. Chunki hamma biladi: bayramda barcha yigitlarga ruxsat beriladi, ular uy-uyiga ketib, har kim o'z oilasi, o'z qavmi bilan hosil bayramida ishtirok etadi. Har qanday bayram yaqinlarining, og'ayni-tug'ishganlarining, tanish-bilishlar, qizlar davrasida o'tgani yaxshi-da. Shuning uchun yigitlar bayram yaqinlashgani sayin uchadigan qush kabi qanotlarini sozlab, arg'umoqlarini yuvib-tarab, mashqlarni a'lo darajada bajarib, bayramga ruxsat beriladigan kungacha barcha-barcha topshiriqlarni taxt qilib qo'yishadi...

Faqat bir narsa kayfiyatni sal xira qiladiganday bo'lib turibdi-da, bu bayramga ruxsat tegadimi-tegmaydimi, degan savol edi. Ruxsat tegmasligi ham mumkin, chunki janubi-g'arb tomonlardan juda katta qo'shin bostirib kelish arafasida bo'lib, son-sanoqsiz lashkarlar bilan kelayotgan emish...

o'z farzandini kamolga yetkazganiday, mazkur zamin ham to'shini kerib, bag'rini ochib, massagetlarni hayot sharbati, umr farovonligi, don-dun, ming turli meva-cheva, non-xo'rak ila siylaydi. Massagetlar tushunchasiga ko'ra, tuproq har yili bahor oyida xamir kabi yumshab, odamga aytar emish: «Ey inson farzandi, o'ng qo'ling bilan menga urug' qada, tashlagan bir dona doningni men senga kuzda ming dona qilib qaytaraman. O'zgina mehnat qilib, peshona teringni to'ksang, seni dunyodagi eng boy odamga aylantiraman. Agar don tashlamasang, hech narsa ekmasang, kuzga borib-bormay och qolasan, har eshikdan non so'raydigan tilanchiga aylanasan! Menga don tashla, urug' qada, men seni boqaman, kiyintiraman, boy qilaman!».

Shuning uchun bahorda yerga urug' qadamagan, don tashlamagan, mehnat qilmagan, daraxt ekmagan odamni massagetlar «Kun tangrining qarq'ishiga uchragan odam» deb hisoblaydi. Axir osmondagi muqaddas quyosh ham bahor kunlarida «don tashla, dehqonchilik qil!» deb yerga yaqin kelar ekan, bor nurini, mehrini qadalgan urug'ga bag'ishlar emish. Quyoshning sharofati bilan donlar bo'liq bo'lib unib, mo'l ziroatga aylanar ekan. Shu bois ham ziroat bayramida - hosil to'yida dehqonlar, mehnatkashlar eng tabarruk odamlar deb ulug'lanadi, umarning sha'niga ko'shiqlar ijro qilinadi. Bu - barcha tirik jonlarning, vijdonli odamlarning bayrami. Chunki urug' qadab, don ekan kishi Kun tangri oldida o'zining vijdonini tozalab oladi, yer va kun bir-biriga yaqinlashganda, to'plagan hosilini atrofdagilarga ko'z-ko'zlab, vijdoni poklanganini yana bir bor namoyish etadi. Hosil bayrami ozod vijdonning pokligini ko'z-ko'zlaydigan bayram.

Shodiyona kunlar ikki haftagacha cho'ziladi. Nega deganda, el oqsoqollari har bir qishloqda, har bir ovulda, har bir manzilda bo'lib, kimning qancha hosil olganini ko'radi, vijdoni pokligini tasdiqlab, kelasi bahorgacha betashvish, shodu xurram yashashi mumkinligiga ishonch hosil qilishlari kerak. Bunday tashriflahzalarida Kun tangri ham el oqsoqollari bilan birga bo'lib, ularning suratiga kirib, dehqonlar orasida yurar

Xullas, shunaqa gaplar. Yurt oqsoqollari podsho onamiz To'maris huzurida maslahat qurib, dushman lashkari oldiga sulh tuzish, jang qilmaslik borasida kelishish uchun elchi yuborish arafasida ekan. Endi, kim biladi deysiz, shuncha g'ayrat-shijoat, jahdu jadal bilan kelayotgan qo'shin g'angashartga ko'rib qaytib ketadimi-yo'qmi, yo jang boshlab yuboradimi - bu yog'i noma'lum, hammasi shu kunlar ichida, bayram oldidan ma'lum bo'lar emish...

Ammo bu gaplar jangovar tayyorgarlik mashg'ulotlarini o'tkazib yurgan yigitlarning kayfiyatiga zarrachayam ta'sir qilmadi. Yigitlarga nima kerak - chinakam jangu jadal shiddatini his qilishga, kuch-qudratlarini, mahoratlarini, epchilliklarini namoyon etishga to'la sharoit yaratib beradigan tadbirlar kerak, harakatlar kerak! Yigitlar o'zlarining jang qilish mahoratini, qilichbozlik san'atini, ot ustida turib dushmani tor-mor eta olishdagi epchilliklarini sinovdan o'tkazib olishga shoshiladilar. Lekin jangning qachon bo'lishi noma'lum-da. Bayramga taqalib kelib qolgan dushmani qaniydi hozirning o'zida abjag'ini chiqarib, tilka-pora qilib tashlasalar... Hammaning kayfiyatini jinday xira qilib turgan jihat - mana shu, xolos.

Sparangiz bugun ham erta turdi. Askarlarini oldiga yig'ar ekan:

- Qani, yigitlar, turinglar, bugun so'nggi kunimiz deb o'ylab, barcha mashqlarni yana qaytadan takrorlab chiqamiz! Biz tarqalib ketishimizdan oldin o'rganganlarimizni podsho onamiz huzurida namoyish qilishimiz kerak, axir! - deb hayqirdi.

Shahzodaning ovozini eshitib, yigitlar chodirlardan chiqishdi. Tezlik bilan qilich-qalqonlarini ko'tarib, safga tizila boshlashdi. Dastlab ot ustida jang qilish mashqlari takrorlandi. Massaget yigitlari bunday mashqlarni bolalikdan beri bajaraverib, ustasi farang bo'lib ketganlar. Bunday janglarda ularning oldiga tushadigan odam yo'q edi. Otga minganda ular xuddi yerda yurganday, balki yerda yurganlardan ham chaqqonroq harakatlanib qilichlashadilar. Sparangiz ularning bu hunariga har safar qoyil qolardi. Bu gal ham hayratini yashirolmay, hayqirdi:

- Ah-hay, barakalla! Endi nayzalashuv mashqlariga o'tilsin!

Yigitlar qilichlarini qinga joylab, qo'llariga nayza oldilar. Ular bu mashqlarda ham mahorat kasb etgan, mis nayzalarni goh o'ynatib, goh «yov» nayzasiga chap berib, o'zlarini olib qochishlarini ko'rgan odam qoyil qolib, «ah-hay!» deb yuborardi. Po'lat qalqonlar mis nayzalar bilan to'qnashganda uchqunlar sachrar, sharaq-shuruq ovozlardan quloq bitib qolay derdi. Ot ustida nayzalashishmi, yerda yugurib hujum qilishmi, tikka kelib qolgan nayzadan o'zini olib Na iloji - barchasini yigitlar qoyilmaqom bajara oladi. qarshi tomondagi «raqib» - dushmanlardan emas, yo'qsa. Yigitlar buning ham ilojini topishgan, yog'ochu g'olalardan eski matolardan qo'g'irchoq odam yasashadi, ularning ichini somon, xazon bilan to'ldirib, uzoqdan nayza sanchib, rosa mashq qiladilar. Quyosh tik kelguncha nayzalashuv mashqlari ham qiyomiga yetkazilib bajarildi.

- Endi ozgina hordiq oling, so'ngra yakkama-yakka jang mashqlariga o'ting! Avvalo, ot ustida kurash usullarini takrorlang, keyin yerda olishuv mashqlariga o'tamiz.

Ot ustida kurashish - yigitlarning jonu dili. Umumiy massaget bolalari o'tirishga o'rgangan kundan otga minib, ot ustida ulg'ayib, otda chopib er yetadilar. Ot ustida kurashishda, olishuvda, yakkama-yakka jang qilishda ularning oldiga hech kim tusholmaydi - ular bunga bolalikdan o'rgangan. Qay tomondan raqibga yaqinlashishni, qanday qilsa ustidagi odam raqibni uzib olishini hatto otlarning o'zi ham biladi, deyishadi. Ot ustida jang qilishgina emas, tamaddi qilish, hordiq olish, uxlab olish, panjalashish, pichoqlashish, ayqashuv, poyga - bu mashqlar yigitlarga bolalikdan tanish bo'lgani uchun barchasini kulishib-tortishib, yana bir bor sinovdan o'tkazishdi. Har kuni chiniqaverib, kuch to'playtib badani metinday qattiq bo'lib ketgan polvonlar bir-birlariga papja urganlarida hozir terilarini so'tib, suyaklarini silb yuboradiganday qarsillagan ovoz chiqadi. Ular bu mashqlarni kulib-hazillashib bajarganlari tufayli og'riqni cheklatmoqqa og'riq jondan o'tib ketgan paytlarda esa sal

chiqib, o'zlariga kelib olib, yana shu tariqa "jang"ga aralashib ketaveradilar.

Kunning ikkinchi yarmi o'q-yoy otish, tunda jang qilish, suv bo'yida olishish, raqibga ozor yetkazadigan og'riqli mashqlar kabi usullarga bag'ishlandi. Merganlik, mo'ljal olish, yaralanganlarga yordam ko'rsatish, «jasadlarni yig'ishtirish» kabi mashqlar haqida ham tushunchalar berildi. Kutilmaganda paydo bo'lib qoladigan vaziyatlarda o'zini qanday tutish kerakligi borasidagi ko'rsatmalarni ham yigitlar yaxshi o'zlashtirib olgan edi – bularning hammasini ular bekamu ko'st bajarishdi.

Eng so'nggi mashq – kim o'zarga bag'ishlangan poyga, ya'ni otida chopadigan mashqlar edi. Yigitlar uchun eng qizig'i – mana shu. Bunda hamma yigit birvarakayiga, yoppasiga qatnashadi. Bu mashqlarning ham turi ko'p: «olomon poyga», «poyga», «kim o'zar», «ko'k bo'ri», «qo'y to'shi», «kim birinchi»... Kechqurunga belgilangan bu poyga turlarida hamma odam, istagan yigit qatnashishi mumkin bo'lgani uchun ham, uning qachon oxiriga yetishini aytish qiyin, bir gal sovrinni ololmay qolgan bo'lsang, keyingi galdagi sovrindan umidvor bo'lib, yana ot minib, poygaga qo'shilaverasan, bu gal ham sovrin ololmasang, uchinchi gal, to'rtinchi gal, beshinchi gal... Poyga shu tariqa qosh qorayguncha davom etaveradi.

Qum etaklariga kechqurungi salqin tusha boshlagan paytda uzokdan ot dupurlatib, chang ko'tarib kelayotgan yolg'iz otliq ko'zga tashlandi. Sparangiz uning yetib kelishini kutib turdida, otning jiloviga yopishgan yigitlarga hayirdi:

– Tinchlikmi? Nima gap ekan?!

Bu – poytaxtdan kelgan chopar edi.

– Tinchlik emas-da, shahzodam... Tinchlik emas! – dedi chopar tutilib gapirar ekan, kimdir tutgan ko'zadagi suvdan qult-qult ichdi, so'ng o'zini bosib olib, tez-tez gapira boshladi. – Yov qo'shini Oksdan o'ta boshlabdi. Shunga podshoh onamiz buyurdilarki... Hamma qavmlarning lashkarboshilari tezda poytaxtga yetib kelsin dedi!

Sparangiz bu farmonni bir tuki ham qilt etmay, g'oyat vazminlik ila eshitdi. Xuddi ko'pdan beri kutib yurgan

odamlari mana endi kelganday tutdi o'zini. Tug'ilganidan beri jangu jadal, harbiy o'yinlar, ot chopishu qilichlashuv mashqlari ichida toblanib o'sgan Sparangiz bu kelgan yovni ham avvalgilari singari «yo tavakkal» deb sinov uchun kelgan qo'shnilardir deb o'yladi. Shunday bo'lsa ham:

– Kim ekan u ajali boshlab kelganlar? – deb so'radi.

– Kir deyishadi, forslar emish...

– Kir deysanmi? Forslar?... – qayta so'radi. – Shuncha yo'l bosib, bizlarni yengamiz deb kelibdimi?

Sparangizning bu savoliga chopar javob qaytarib o'tirmadi. Eshitganlar miyig'ida kulib qo'ya qolishdi: ana, endi mashq uchun qo'g'irchoq «yov» yasab yurishga hojat yo'q, mo'ljal olishga, qilich solishga munosib nishon o'z oyog'i bilan kelib turgan bo'lsa, juda yaxshi-da...

Hech kimning kayfiyatida o'zgarish yo tashvishlanish sezilmadi.

10

Sparangiz urush xabarini keltirgan chopar xizmatkorni saroyda ilgari ko'rmagan edi. Keyin surishtirishicha, saklar qavmida yuzboshi bo'lib ishlagan, yaqindan beri saroyda xabarchi bo'lib ish boshlagan xodimlardan ekan. U o'zini tanishtirayotib, xufiya tarzda, «Faqat o'zingizgagina aytadigan gapim ham bor, shahzodam», dedi. Sparangiz unga xotirjam boqdi.

– Gapiraver, nima deysan?

– Shahzodam... saroy maslahatchilari, aqlgo'ylar orasidan ham sizga salom aytib yuborganlar bo'ldi, – deb yana taysallandi chopar.

– Xo'sh-xo'sh, kimlar ekan ular?

– Odam yo'q yerda, faqat o'zingizga aytishim kerak.

– Bu tomonga yuring unda... sen qol, – dedi Sparangiz ergashib kelayotgan tansoqchisiga.

– Men sizdan faqat narigi dunyodagina qolaman, shahzodam! – dadil gapirdi tansoqchi. – Sizdan qolishga haqim yo'q. Ulug' podshoh onamizga shunday va'da berganman.

Sparangiz miyig'ida iljayib qo'ydi, nimayam desin, tansoqchidan holi qolib gaplashishning iloji yo'q. Va'daga xiyonat – massagetlar uchun o'lim degan so'z,
– Gapiiraver, – dedi u choparga. – Ko'ryapsan-ku... Bulardan yashirin sirim ham yo'q.

– Aytсам, – chopar talmovsirab atrofga qarab oldi, – Krat, Zaridorlar sizga katta salom aytib yuborishdi.

Krat va Zaridorlarning ismini eshitgan Sparangiz kosa tagidagi nimkosa «nozik gap»ni darhol tushundi.

– Ular salom aytgan bo'lsa, yetar, bu yog'i ma'lum, – dedi u tishlarini g'ichirlatib.

Krat – To'marisning bosh sarkardasi. Zaridor – maslahatchilar ichida yoshi ulug'i. Ular ikkoviyam To'maris saroyida ko'p yillardan beri xizmat qilib keladi. Sparangizning otasi – To'marisning marhum eri – shoh Parvon davrida ham shular saroyning eng suyangani tog'i, ishongan bog'i bo'lganlar. Onasi ularga ishonib, mamlakatni boshqarib keladi. Bir kuni Krat Sparangiz mo'ylovi sabza urib qolgan o'spirin vaqtida ot minishni, qilich chopishni o'rgatib yurib, bir gapni shivirlabgina aytgan edi.

Emishki, yarador Parvonshoh jon berayotib, taxtining vorisi endi tug'ilgan Sparangiz ekanini Zaridorga uqtirgan. Zaridor esa bu gapdan bosh sarkarda Kratni xabardor qilgan. Ikkovining gap va harakatlari bir joydan chiqib, go'dak shahzoda voyaga yetguncha, taxtni sohibjamol To'maris egallashi, so'ng Sparangiz voyaga yetgach, taxtga o'zi o'tirib, mamlakatni boshqarishi kerak, deb kelishganlar. Mana, shundan beriyam o'n besh-o'n olti yil vaqt o'tdi. Bu davr ichida To'maris xalqqa chinakam ona bo'ldi, adolat bilan hukmdorlik qildi, massagetlar tuprog'ini yov oyog'i ostida xor qildirib qo'ymadi. Endi shahzoda balog'at yoshiga yetdi, mamlakat boshqaruvini onasining qo'lidan olib, taxtga chiqish borasida o'ylab ko'rishi kerak. Negaki, ayol kishi, baribir, ayol. Bir kunmas, bir kun ko'ngli biror erkakka sust ketib qolsa, mamlakat taqdiri ham o'sha kishining ixtiyoriga o'tib ketishi mumkin...

– Sparangiz, o'g'lim, o'zingizning qonuniy haqqingiz – taxt borasida o'ylab ko'radigan vaqt yetmadimikin? –

degani edi o'shanda Krat. – To'g'ri, onangizning mamlakatni boshqarishdagi iqtidori yuksak, tajribasi ham katta. Ammo tevarak-atrofimizda kuchayib ketayotgan davlatlar paydo bo'lmoqda. Ular bilan elchi almashib, savdo-sotiq qilib, munosabatlarni yo'lga qo'yish uchun mamlakat egasi erkak kishi bo'lmog'i kerak. Yo'qsa, kuchli podshohlar ayol hukmdorni mensimaydilar...

Krat bilan bo'lib o'tgan o'sha maxfiy suhbat maxfiyligicha qolgan, bu haqda Sparangiz onasiga aytib ham o'tirmagan edi. Nega aytmaganini o'zi ham bilmaydi. Aytса, nima, Krat, Zaridorlar bilan onasi o'rtasidagi kelishuvga darz ketarmidi?! Orada har xil tushunmovchiliklar tug'ilib, mish-mish gaplar «bolalarmidi?!».

O'shandan beri Krat ham, Zaridor ham Sparangiz bilan uchrashib qolganlarida, umidvor bo'lib shahzodaning og'ziga tikiladi, ammo shahzoda sir boy bermay o'tib ketadi, yo o'zi kabi yosh yigitlar bilan shikorga, harbiy mashqlarga chiqib ketadi. Bu gal ham massaget yigitlarining harbiy tayyorgarligini mustahkamlash ishlari bir bahona bo'ldi-yu, Sparangiz onasidan ruxsat olib, jangchi yigitlarga qo'shilgan edi...

– Shahzodam, nega o'ylanib qoldingiz? – asta gap boshladi yana chopar. – Erta-indin boshlanadigan urush avvalgilarda bo'lmas ekan. Bunisi – massagetlar uchun hayot-mamot jangi emish. Forslar to bu yerlarga yetib kelguncha ko'plab mamlakatlarni o'zlariga bo'ysundiribdi. Ularning asosiy maqsadi – bizning oltin konlarimizga egalik qilish. Bu urushda ayol kishi boshchilik qila olmaydi, deyishyapti. Har kimning o'z haddi, o'z qarashi bor emish. Har kim o'z o'rnida bo'lmaguncha oqsoqol Zaridor ham, Krat ham tinchib o'tirolmas emish...

Demak, Krat ham, Zaridor ham, onasi ham shahzodaning saroyga qaytib kelishini intizorlik bilan kutmoqda ekan-da! Tezda yetib borish kerak, vassalom!

– Bo'ldi, yetar! – dedi shahzoda shahd bilan qilichini ko'tarib, choparning yelkasiga tiraganicha. Qilich qin ichida edi. Bu – «hozircha qilichim qin ichida, yana gapirsang, yalang'ochlanib yelkangni chopib tushadi» degani edi.

Chopar qolgan gaplarini ichiga yutib yubordi.

Krat - avlodma-avlod podshoh saroyida xizmat qilib kelayotgan lashkarboshilar sulolasidan. U Parvonshohga halol xizmat qilayotgani uchun bir necha marotaba oliy mukofotlar bilan taqdirlangan, hatto podsho uni o'zining yaqin tug'ishganlaridan birining qiziga uylandirib ham qo'ygan. Parvonshoh halok bo'lganidan beri, uning beva xotiniga - malika To'marisga xizmat qilib kelmoqda. Massagetlarning ayollari mardlikda, davlat boshqarishda, jangda ham erkaklar bilan teng turib xizmat qila oladi. Shuning uchun erkaklar ayollarini ham hurmat qiladi. Ushbu fazilatlar ayol kishining turmushdagi o'rnini, izzat-hurmatini ham belgilaydi. Mana, o'tgan-ketgan karvonlardan eshitadilar, bu yaqin atrofdagi tevarakdagi birorta mamlakatda ayol kishi taxtiga o'tirib, mamlakat so'ramagan. Massagetlarda esa bu odatdagi hol. Boshqalar «Massaget erkaklari, botir yigitlar bu ahvolga qanday qaraydilar, nomus qilmaydilar?» - deb so'raydi. Ammo massagetlarning bunga nomusi kelmaydi. Sababi, ayol biylamaydigan, hukmi o'tmaydigan oilani massagetlar oila deb hisoblamaydilar.

Ayol farzand tug'adi, bola tarbiyalaydi, oila tebratadi, xo'jalik yuritadi, tirikchilikni o'ylaydi, xullas, erkakdan ko'proq ish bajaradi. Shu bois massagetlarda ayolning xizmati yuqori baholanadi. Ayol oilada oliy hurmat-izzatga ega. Qolaversa, massaget qizlari ham harbiy tayyorgarlik, urush hunarlarini yigitlar bilan teng turib o'rganadi, kerak paytida urushgayam chiqadi. Erkagu ayol yurtini teng himoya qilgani uchun yurtlariga dushman bostirib kirolgan emas. Massaget qizlarining, ayollarining ot chopishini ko'rsangiz, g'ayrat-shijoatiga hayron qolasiz! Otgan o'qlari bexato ketmaydi! Ot ustida ular qirg'iyday o'tiradi! Yakkama-yakka janglarda qilichni, qalqonni, nayzani chaqqon o'ynatishadi. Ayolning ot ustida nayza, qilich, bolta o'ynatishlarini, qo'lida jang qilishlarini ko'rgan dushman «nimaga keldik bu yurtga o'zi?» deb, vahimaga tushib qoladi. Nima bo'lgandayam, massagetlarning ayol-qizlari erkaklar yonida turib, yo'lbarsday hayqirib jang

qiladilar. Shuning uchun massagetlar bayramni-da, urushni-da ayollarsiz o'tkazishni ko'z oldiga keltira olmaydi.

Avvallari Krat ham To'marisning yurt boshqarishdagi hukmfarmoligini, ustomonligini ko'rib, qoyil qolib yurdi. Keyin bu havas asta-sekin oshiqlikka aylanayotganini sezmay ham qoldi. To'maris beva qolgan kunlarda uning ham ona bo'lib farzand boqishini, ham podshoh bo'lib yurt so'rashini uzoqqa bormas deb o'ylagan edi. Yo'q, To'maris hammasini epladi. Shunda Krat massagetlarda ikkinchi xotin olish mumkin emasligiga chin dilidan o'kindi. Navjuvon To'maris o'sha paytlardayoq (yigirmadan endi o'tgandi) ikkinchi bor turmush qurmasligini, qolgan butun hayotini xalqiga va o'g'liga baxshida qilishini taxtda o'tirib qo'yib aytgan edi.

«Uvol emasmi? - deb o'ylagandi o'sha paytlarda sarkarda Krat. - Bechora juvon bu dunyodan nima ko'rdi? Qo'lida chaqaloq bolasi hali voyaga yetib, otadan meros taxtga chiqquncha necha yil o'tadi-yu, necha bahorlar kelib-ketadi. Bu beva ayol to'shakda to'lg'anib yotadigan paytida qora kiyinib, taxtda yurt taqdiriga qayg'urib o'tiribdi. Tulumida tul qolib, qolgan umrini cho'l lolasiday qurib-qaqshab o'tkazadimi?...»

Ha, xuddi shunday bo'ldi. Mana, To'maris hamon taxtda o'tirgancha erining boshlagan ishlarini davom ettirib kelayotir: yurt boshqaradi, kelajakning ta'minotini o'ylaydi, xalqining baxti-saodati yo'lida ish yuritadi. Qo'shni mamlakatlar bilan savdo-sotiq, bordi-keldi munosabatlarini ham yo'lga qo'ydi. Xalqim xalq bo'lsin, yurtim yurt bo'lsin, deydi. Mingta tashvish boshida. Endi bo'lsa ustiga-ustak Kir qo'shin to'plab kelayotir...

Krat endi boshqacha yo'l tutmoqchi bo'ldi.

To'maris harbiy tayyorgarlikning muddati bitmay turib qoq chaqirtirilgan jangchilar bilan omonlashib, ularni aylanib chiqqanida, Krat uning yonida yurmay, sal narida otini kishnatib, u yoqdan-bu yoqqa alanglab yurdi. To'maris askarlari bilan omonlashib, ularni birin-ketin ko'zdan kechirib chiqdi. To'marisning urush paytida kiyadigan sovutda ekanini, boshidagi uchi bigizday go'sabit'ini ko'rgan jangchilar

podshohning bekor bunday kiyinmaganini, u jang uchun tayyor ekanini tushundilar.

«Jangga bugun kiramizmi, ertagami?» Hamma askar shuni bilgisi keldi.

Barcha jangchilar yosh yigitlardan iborat. Hammasining ota-onasi, tuqqan-tug'ishgani, ko'z ostiga olib qo'ygan sevar yori bor... Ular «uch!» desang, jang maydoni tomon ot solib uchishga tayyor. Shuningdek, yigitlar uylariga borib, yaqinlari davrasida bo'lib, sog'inch to'la dil chanqog'ini qondirib kelishlari kerak. Ammo ne ilojki, vatan sarhadlariga yov oyoq bosaman deb turibdi. Yov ostonangga yaqin kelib turganida kim ham bemalol ochilib-sochilib o'tiradi?! Avvallari To'maris harbiy tayyorgarlikdan qaytgan yigitlarning oldiga chiqqanida ashulachiyu xonanda, raqqosu masxarabozlarni taklif etib, yigitlarning charchog'ini yozish uchun o'yin-kulgining barcha turlarini namoyish qildirar edi. Bu gal esa podshohning qovog'i ochilmay saflarni aylanyapti – buni yigitlar yurtga bostirib kelayotgan yovdan ko'rishdi.

Shu payt lashkarboshilar tomonidagi saf orasidan:

– Dod! – degan ovoz chiqdi. – Dod! Podshohim, bir qoshiq qonimdan kechsangiz, sizga aytadigan arzim bor!

To'maris ot jilovini tortib, ovoz kelgan tomonga tikilib qaradi.

– Faqatgina o'zingizga aytmoqchi edim!

Boshdan oyoq sovutga o'ranib olgan yigitning ko'zlari mash'aladay yonib turar, o'zini tanib bo'lmasdi. To'maris yigitga qabulxonada kutishini aytdi. Yigit «Aytmoqchi bo'lganlarimni podshoh hozir eshitishi kerak!» deganday, shahd bilan harakat qilgan edi, ulgurmadi. Endi qabulxona tomon yo'l olaman deb turganida esa, shuvillab kelib qadalgan o'qdan ilkis silkinib ketdi va yerga yiqildi. Podshohga aytmoqchi bo'lgan gapi noma'lumligicha qoldi.

12

Voqea shu qadar tez, lahzalar ichida sodir bo'lgan ediki, barcha hang-mang bo'lib qoldi. To'maris qo'shin ichiga

fitna oralaganini darrov sezdi. Demak, vaziyat tushunarli – lashkarboshilar ichida chaqma-chaqalik bor! Bu qanday chaqma-chaqalik? Bu nima sir? Podshohga aytmoqchi bo'lgan gapini yetkaza olmay jon topshirgan yigitning o'limi, shubhasiz, so'nggi voqealar bilan bog'liq edi.

– Krat! Men bilan saroyga yur! – buyruq berdi To'maris.

Podsho uchun hech narsa maxfiy bo'lib qolmasligi kerak. To'maris jangchining o'limi sabablarini bilmog'chi, Kratdan izoh talab qilmoqchi bo'ldi.

Krat saf oldiga chiqib keldi-da, jangchilarga qahr bilan boqdi. Biroq... bir og'iz ham so'zlamadi. Uning jangchilarga g'azabkorona boqishining o'ziyoq vaziyat qandayligidan dalolat edi. Bu sirli sukunat bilan hozirgina yuz bergan o'lim o'rtasida bog'liqlik borligi kunday ravshanlashdi. Endi o'sha aytilmay qolgan sirning mazmunini bilib olishgina qoldi, xolos. Demak, hamma gap Kratning o'zida!

Kratning sariq-ola oti kishnab, podshoh mingan otga ergashdi. Shohning oti osmonga qarab-qarab kishnab qo'yar, unga ergashgan sariq-ola ot esa uning orqasidan yo'rtib borardi. Shu payt shuvillagan ikkinchi o'q ovozi eshitildi va shoh otining oyoqlari ostiga qadaldi. Hamma hayron. Nima, Kirning askarlari kelib qoldimi?!

Krat o'qni olish uchun o'rnidan qo'zg'almog'chi edi, To'marisning amri yangradi:

– To'xta! Qimirlama!

Voqea hammaning ko'zi oldida ro'y bermoqda edi. Krat qimirlayolmay qoldi. To'maris yonidagi xos soqchilaridan biriga imo qildi. Xos soqchi tezda kelib, ot oyoqlari yoniga qadalgan o'qni olib, podshohga uzatmoqqa intildi. O'q uchida xat borligi ko'rinib turardi.

– O'qi! – qahrli buyrug'i yangradi To'marisning. Hamma jim. Bu sukunat boyagisidan ham sovuq, voqealar rivojiga oydinlik kiritib beradigan sukunat edi. – Ovozingni chiqarib o'qi!

Kratning ichi it tirmaganday o'rtanib-olovlanib borar, biroq harakatlana olmasdi – unga qimirlamaslik buyrug'i berilgan

edi. Xos soqchining esa har bir qiymil⁸ sodir etilayotgan ishning boshida kim turganini oshkor qila boshlagandi. Mana, hozir hamma sir fosh bo'ladi. Xos soqchining ovozi yangradi.

- «Ulug' martabali podshoh onamiz! Sizning massagetlar uchun qilayotgan ishlaringizni, xizmatlaringizni, barcha sa'y-harakatlaringizni biz yaxshi baholaymiz! Sizning davringizda hali biron marta xalq talanmadi, birontayam odam dushman qo'lida bandi bo'lib qolmadi, elning ustida yov otlarining oyog'i o'ynamadi. Siz doimo massaget xalqi bilan birgasiz. Kun tangrisi Sizga yor bo'lsin, umringiz uzoq bo'lsin. Biz jangchilar hamisha xalq bilan, Siz bilan birgamiz. Biroq yaqindan buyon askarlar orasiga Ahraman⁹ ruhi kirib olishga harakat qilib yuribdi. Ba'zi birovlar Sizni taxtdan olishga va hatto Sizni Kirga tobe qilish niyatida askarlar ichida targ'ibot-tashviqot harakatiga kirishmoqchi emish. Bu gaplarni qo'zg'ab yurgan - lashkarboshi Kratning o'zi. Siz Krat boshlayotgan ishga hoziroq barham bermasangiz, ertangi kun u barchamizning Kir oldida bosh egib turishimizga sababchi bo'lishi mumkin. Kir esa unga Sizning taxtingizni va'da qilgan...»

O'rta og'ir sukunat cho'kdi. Go'yo hamma nafas olmay qo'yganday edi. Boyadan beri sichqon poylagan mushuk kabi olazarak bo'lib To'marisga ergashgan Krat qimirlamay qotib qolgan, salgina qimirlasa, saf tortib turgan askarlar uni pora-pora qilib tashlashga gayyor ekanini sezganicha tosh kabi qotib turardi.

To'maris qiyin ahvolda qoldi - nima bu voqea? Xatdagi gaplar rostmi yoki urush oldidan dushman o'ylab topgan hiylami? Rost bo'lsa-ku, Kratning qanday jazo olishi aniq - u qatl qilinadi. Lekin hiyla bo'lib chiqsa-chi? Unda begunoh bir odamni - naq lashkarboshining o'zini jazolagan bo'lib chiqadi-ku. Massagetlar - haqiqatparast xalq, ular shu ruhda tarbiyalangan. Haqiqatga sadoqat, to'g'riso'zlik, adolat, halollik - ularning suyak-suyagiga singib ketgan. Buni Krat bilmaydimi? Hozir oq bilan qorani ajratmay turib, uni o'linga hukm qilib yuborsa, qoni To'marisning gardanida qoladi. Agar

⁸ Qiymil - ish-harakat, jahd, nimadir qilishga urinish.

⁹ Ahraman - otashparastlar dinida yovuzlik, yomonlik xudosi.

Kratni o'ldirmay qo'yib yuborsa, uning endi boradigan joyi yo'q, baribir, Kirga yukunib borishga majbur. Biroq massagetlar oldida sotqinni jazolamagani uchun yana To'maris aybli bo'lib qoladi. Qanday yo'l tutish lozim? Ustiga-ustak, To'marisning bu darajaga erishib, xalqqa «podshoh ona» bo'lib yurishida Kratning ham xizmati bor axir, buni unutmazlik kerak. Agar Krat haqiqatan ham dushman tomondan berilgan va'dalarga ishonib, sotqinlik yo'lga kirgan bo'lsa, unda bu massagetlar taxtiga darz ketganini bildiradi. Krat qo'shin qo'mondoni bo'la turib, o'z askarlariga, podshohiga, xalqiga sotqinlik qilishi mumkinmi? Axir Kir uni taxtga o'tqazgani bilan, doimo birga qolmaydi-ku, yurtiga qaytadi. Kir yurtiga ketsa, massagetlar, baribir, Kratni o'ldiradi, chunki ular sotqin odamni kechirmaydi. Vatanga xiyonat qilish degan gap yetti uxlab tushiga ham kirmaydi massagetlarning. Har bir massaget sotqinlikdan ko'ra, o'zining bo'g'ziga o'zi qilich tortib yuborishni afzal biladi. Chunki ular shunday tarbiyalanib kelgan, ota-bobolari ham shu intizom asosida tarbiyalangan. Nahotki, Krat buni bilmasa?

To'maris shularni o'ylab, Kratga tik boqdi. Kratning ikki yuzi qizarib, bo'rtgan edi. U ham nima qilishini bilmay, To'marisning bir qarorga kelishini kutib turibdi. Oxiri, To'marisning nigohidagi qahr o'tiga dosh berolmagan Krat otiga qamchi bosdi. Alami, uyati ichiga sig'may turgan jonivor shunday bir odamni ustiga mindirib yurganidan qoni qaynab ketdimi, pishqirib ko'kka talpindi, uyatdan uchib ketmoqchi bo'ldi, jon-jahdi bilan osmonga sapchidi. Krat yerga qulab tushdi, biroq ot ancha vaqtgacha tinchlana olmadi.

- Krat! - dedi To'maris keskin ohangda. - Saroyga bormay, bizning gapimiz shu yerda yakunlanadi. Xalqim sotqinlardan qanday nafratlanishini o'zing bilasan!

Krat uchun hech qanday yo'l qolmagan edi: na minib yurgan otiga, na Kir tomonga yetib olguday majol bor unda. Atrofda esa-ko'zi nafratga to'lgan jangchilar... Krat qilichini qinidan sug'urganini ko'pchilik ilg'amayam qoldi, u yaltirab turgan sovuq temirni bo'g'ziga tirab, bir talpindi va o'zining boshini

kesib tashladi... Ot esa egasining jonsiz-boshsiz gavdasidan nomus qilib, kishnaganicha cho'l tomonga chopib ketdi.

Hammasi oydinlashgan edi. Qisqa vaqt ichida ro'y bergan ikki sirli o'lim To'marisning xayolini, aqlini alg'ov-dalg'ov qilib yubordi. Ayniqsa, Kratning bunday sharafsiz o'lim topishini u sira kutmagan edi. Nima bo'lsa, bo'lib o'tdi, biroq hozirgina ro'y bergan o'lim, egasining qilg'iliklaridan ori kelib cho'lga qochgan ot, kutilmagan ko'rguliklardan safda turgan askarlar o'zlari uchun xulosa yasab olishlari kerak. Shularni o'ylagan To'maris o'zini bosib oldi.

- Farzandlarim! - xitob qildi u askarlarga qarab. - Qalbingizdan kechayotgan kechinmalarni sezib turibman. Hammangiz xiyonatdan nafratlanasiz. Kimda kim o'z xalqiga sotqinlik qilsa, xuddi Kratga o'xshab, o'z kallasini o'zi yulib oladi. Ostonamizda esa yov turibdi. Biz shu tuproqni, yurtimizni, Vatanimizni yovdan himoya qilishimiz kerak! Taxtga hamma odam o'tirmaydi, bir odam o'tiradi. Taxtga seni o'tqazadigan kuch - yov emas, xalq! Xalq esa seni munosib ko'rsagina, senga ishonsagina taxtga chiqaradi. Endi hamma gap ana shu ishonchni oqlashda. Kratning yov boshini emas, o'zining boshini kesishi esa - ko'rgulik. Undan ko'ra, yov bilan olishib, o'lim topsa edi, u xalq sharafiga loyiq bo'lardi. Sizlar Vatan uchun, xalq uchun kurbon bo'lishday sharaflı taqdirga intiling!

Uning ovozi «Vatan uchun, xalq uchun qurbon bo'lishday sharaflı taqdirga intilamiz!» degan gulduros ovozlari ichida ko'milib ketdi.

To'maris maslahatgo'y, kengashchilarni saroyga taklif qilishlarini xodimlariga topshirdi-da, o'zi shahar tomon ot chaptirdi.

13

Kratning o'limidan onasi qattiq xafa ekanini Sparangiz tushundi. To'maris yoniga hech kimni qo'ymaslikni buyuribdi. Mana, chaqirtirgan aqlgo'ylari uning chiqishini kutib o'tiribdi. Hukmdor ular oldiga chiqishga hali tayyor emasmi.

To'maris xonasiga qamalib, unsiz o'tiribdi.

46

[illegible]

Men ham onaman, men ham kun nuriga belanib yotgan
 qurquman. Tangrimiz mangu nur sohib turgani, yerimiz
 sohib mangu to'ydirib kelayotganikabi men ham yer yuzida
 qurqumaning mangu barqaror bo'lib turishini xohlayman.
 Eshat Kun tangri ham, pastdagi yer ham o'z quvvatlarini

o'lim uchun sarflamaydilar, ular hayot uchun, tiriklik uchun xizmat qiladilar. Men ham o'limni emas, tinchlikni sevaman. Ona yerdagi hayot davom etsin deb bola tug'adi. Men farzandlarimni o'ldirmoqchi, qul qilmoqchi bo'layotgan yovni qanday qilib nchkariga kiritaman?..

Ayol podshohni erkaklar yoqtiravermasligini ham bilaman. Tevarak-atrofdagi mamlakatlarda ayol kishidan podshoh ko'tarilganini eshitmaganman. Bizning xalqda esa mamlakatni ayol kishining boshqarishiga qadim-qadimdan yo'l berib keladilar. So'nggi paytlardagina ayollar taxtdan tushib, mamlakatni erkaklar boshqaradigan bo'ldi. Erim jangda bevaqt o'lmaganida men ham taxtga o'tirmagan bo'lar edim. U boshlagan ishlarni davom ettirish uchun, xalqimni yovlarga talatib qo'ymaslik uchun taxtga chiqishga majbur bo'ldim....».

Massagetlarda elini, xalqini dushmanlarga talatirib qo'ymaydigan odamgina podshohlik qila oladi. Hukmdor erkakmi yoki ayolmi, bunga qaramaydi. «Xalqim xalq bo'lsin, elim el bo'lsin, boshqa bir xalqlarning oldida boshi egilib turmasin», deydi podshoh bu yurtda ulug' hurmat qozonadi, hamma qatori olqishlarga, sharaftga ko'miladi. Xalqimni ulug'layman degan podshoh qilich ko'tarib, jangga ham kirib ketaveradi, yov bilan yakkama-yakka olishuvga ham tushib ketaveradi. Agar To'marisda shunday shijoat, pahlavonona yurak bo'lmasa, xalqi uni taxtga o'girg'izib qo'yarmidi? Agar uning eri Parvonshohni asirlikdan qutqaraman deb qilgan mardona harakatlari bo'lmasa, xalqi To'marisni bunchalar ko'tar-ko'tar qilarmidi, uni quyoshga o'xshatib madhiya-qo'shiqlar to'qigan bo'larmidi? Albatta, yo'q! Forslar yurtidan qaysidir bir qabila «massagetlar kuchli, baquvvat, qizlari chiroyli bo'larmish, ulardan asir olib ketamiz», deb bosqin uyushtiribdi. Jangda podshoh Parvonning o'zi ham asirga tushib, yov qo'lida ketdi. Shunda To'maris erkaklardan yigirma ming, ayollardan o'ttiz ming askarlik qo'shin to'plab, yov ustiga bosib borgan, erini ham, boshqa tutqunlikdagi asirlarni ham qutqarib kelgan edi. Shundan beri To'marisning bu mardligi tildan tushmaydi, xalqning yodida doston qilib ma'rakalarda aytishadi,

qo'shiq qilib to'yalarda kuylashadi. Eri o'lganda ham shu xalq «To'marisga shonamiz!» deb taxtga olib chiqqan.

O'sha bodi: o'sha xalqparvar To'maris bugun uyida qon qaqshab, tubsiz qayg'uda to'lg'anib, bezovtalanib yotganini xalqi tushunmikan?!

Kratning o'limi To'marisni qattiq o'ylantirdi. Haqiqatan ham u Krat bilan ko'p ishlarni amalga oshirdi: anhorlar qazdirdi, yo'llarni sozlatdi, ekin ekanadigan dalalarni ko'paytirdi. Bu orada Krat To'marisga «falon mamlakatni ham qo'shib olaylik, anov o'lkada hosil yaxshi bo'ladi, o'zimizga bog'lab olaylik, boyligimiz ko'payadi», deb maslahatlar berar, To'marisning o'rinli e'tirozlaridan keyin esa, u yana jim bo'lib ko'lar. Bunaqa maslahatomuz gaplar o'tgan yillar ichida ko'p aytilgan. Nima emish, Baqtriyaga, So'g'dga, Daxtga qo'shin tortib borilsa, massagetlar yurti dunyoda eng kuchli mamlakatga aylanarmish, xalq boyib, boshqa xalqlar oldida aytgani-aytgan degani-degan xalq bo'larmish. Nima emish, Oks bilan Yaksartni boshlanishidan to'oxirigacha egallasak, suvimiz mo'ko'l bo'lib, shahar-qishloqlarimiz yanada farovonlashib ketar emish. Nima emish, falon mamlakatning podshohi bizlarga qarshi urush tadorigida emish, pismadon mamlakatning podshohi bizning qo'limizdan karvon yo'llaridagi bo'lg'imizni tortib olmoqchi bo'lib yurgan emish... Mana shunday ulaytlari ko'p edi Kratning.

Rostdan ham massagetlar qaysi mamlakat tomon jahd aylab, yo'lgatishsa, shu mamlakatni bo'ysundirib qaytishi - bu bor gap. Massagetlar hech qachon hech kimdan yengilmagan. Ammo ularning biron-bir mamlakatga bosib borib, zabt etib kelish, yo'q qilib tashlash, boyliklariga ega chiqish niyati bo'lgan emas. Massaget yigitlari, agar karvonboshilar iltimos qilishsa, karvon yuklarini qorovullab, bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga, uchinchisiga, to'rtinchisiga, u iqlimdan bu iqlimga o'tib, sayohat qilib kelishadi, lekin buni ular yordam talabida tushunadilar, karvon manziliga yetib

olgach, botir massagetlar ham izga qaytib, o'z yurtida ekin-tikin bilan shug'ullanadi. Ular hech qachon o'g'irlik qilmaydi, o'zganing boyligiga ola ko'z bilan qaramaydilar, boshqa mamlakatlarni bosib olishni maqsad qilmaydilar. Shuning uchun karvonboshilar ulardan xursand.

Xalqning tabiati ana shunday ekanini To'maris ham yaxshi biladi. Shularning barchasini Kratga mirisidan-sirigacha aytib, ko'p bor tushuntirgan. Krat ham tushunib yetdim deganday indamay ketib, keyingi gal yana boshqa bir gapni topib kelardi - Baqtriyan bo'ysundirib, meni hukmdor qilib tayinlasangiz, falon yilda xazinangizni falon martaga oshirib berardim... Endi o'ylab qarasa, Kratning dardi - massaget yigitlarining botirigidan foydalanib, dunyoning to'rt tomonini ham - Mag'ribu Mashriqni, Janub va Orqani bo'ysundirib, juda ulkan saltanat tuzib, shu ulkan oraliqda mazza qilib yashash ekan.

Kratning bu xil xom xayollari amalga oshmagach, endi u niyatlarini Kir bilan baham ko'rish orzusiga tushdimikan? Nima bo'lmasin, To'maris yaxshi bir lashkarboshidan ayrildi.

Xo'sh, endi erta-indin boshlanay deb turgan urush qanday kechar ekan? To'maris shu paytgacha Kratsiz jangga kirib ko'rgan emas. O'ziyam Kratga rosa suyanib qolgan ekan, endi, mana, lashkarboshi qilib qo'yadigan odamni tanlab ololmay, boshi qotib o'tiribdi. Ayol shuning uchun ham ayol ekanki, sotqinligi fosh bo'lib, o'zini o'zi qatl etgan xoinga achinib, yo'qlay boshlarkan, xoinning qadr-qimmatini orttiradigan xislatlarini esga olib, yaxshiliklarini yodga ola boshlarkan. Agar uning o'rnida erkak podshoh bo'lganida xoinga ichi achib, qiynalib o'tirmasdi. Qaytanga, uni yanada og'ir jazoga mustahiq qilolmay qolganiga o'kinardi. Ha, erkaklar ayollarga qaraganda qattol, toshbag'ir, chidamli bo'ladi. Ular kechirimni bilishmaydi, ayniqsa, o'ziga sotqinlik qilgan odamni o'ldiribgina qo'ymay, kulini ko'kka sochishga ham tayyor ular. «Biz ayollar unday qila olmaymiz. Ayol fe'li yumshoq bo'lgani uchun ham tirik jonning bariga ona sifatida qarasa kerak-da...».

Mana, uning o'ziyam taxtni o'g'liga topshirish haqida o'ylagan, lekin hal qiluvchi palla kelganida yolg'iz bolasini, ko'zining oqu qorasini, hayotining yorug' yulduzini taxtga

o'tirg'iza olmay, ish avvalgi holida qolib ketaverdi. Axir taxtda o'tirishning, yurt so'rash, ra'iyatning arzu dodiga quloq solishning o'z mas'uliyati bor. Hukmdorlik degani - o'ta og'ir ish. O'n gulidan biri ochilmagan bolaga, norasida erka Sparangizga bunday og'ir vazifani qanday qilib topshiradi? Mamlakat taqdiri degan og'ir yuk o'g'lini ezib tashlamaydimi? Xalq ichida ming turli muammo paydo bo'lishi turgan gap - boshboshdoqlik, o'g'rilik, jinoyat ro'y berib qolsa, buning barchasi uchun o'n sakkiz yashar bola hukm chiqarib berishi kerak. Eplay oladimi? Kuligami, qahr-g'azabgami qolib ketmaydimi? O't bilan muz, o'lim bilan umr orasidagi jon talashgan izdihom-ku bu saltanatning ishi. «Yana ozgina ulg'aysin, teng-to'shlari bilan ovqilsin, o'ynab-kulsin, qayg'usiz, tashvishsiz yura tursin...». Har gal taxtni topshirish masalasi ana shunday yumshoqko'ngillik, ayash, farzandini haliyam bolalash natijasida hal bo'lmasdan qolib ketaveradi. O'g'lini kachon taxtga chiqaradi, bolasi qachon er yetadi, jigarbandi qachon pishib yetiladi - buni To'maris bilmaydi.

Ha, aytganday, qadimgi ota-bobolardan qolgan bir udum bor: massagetlar er bolani ham, qiz bolani ham birinchi raqib qonini to'kkan kunidan boshlab er yetdi, kamolotga to'ldi deb hisoblar ekan. Dushman qonini yuziga chaplasa, boshiga, qulog'iga, peshonasiga surtib kelsa, o'sha kuni massaget yigiti yoki qizi balog'atga yetgan deb hisoblanadi. Shundan keyingina u oila qurishi, seviklisi bilan qo'shilishi mumkin. Buni qadimgilar «safimizga yana bir odam qo'shildi» deb bayram ham qilishgan. Massaget yigit-qizlarni ota-onalar nikoh qilmaydi, ular o'zlari xohlasalar, yuqoridagi udumlar bekamu ko'st bajarilsa, to'yda-ma'rakada kurash tushib, biri-birini yiqitib, shu bahonada oila boshlig'i kim bo'lishini aniqlab oladilar. Agar yigitning qo'li baland kelsa, qiz uning aytganlariga ko'nadi, agar qiz yengsa, buyog'i qizning ixtiyorida - qo'shiladimi yo oila qurishdan bosh tortadimi... Bu tartiblar ilgari zamonlarda bo'lgan. Hozir sal boshqacharoq: yigit-qizlar harbiy mashq turlari bo'yicha musobaqalashadilar, ya'ni o'tning ustida turib kurashish, yoydan o'q otish, qilichlashuv va h.k.

Yigit-qizlarning kuchini, epchilligini, mahoratini sanaydigan bunday o'yinlarda o'g'lining qatnashishiga hali To'maris biron marta ham ruxsat bergan emas. «O'g'lim hali yosh, turmush tashvishlarini yelkaga olishga hali yoshlik qiladi...» degan o'y-xayollar bilan o'g'lini haliyam bola sanab yuribdi. Mana shu urushda, erta-indin bo'ladigan jangda o'g'liga dushman qonini to'kishga, yuziga qon chaplashga ruxsat bermoqchi. Ana shundan keyin o'g'lining uylanishiga ham, taxtga chiqishiga ham ijozat beradi. Buning barchasini To'maris oltin kuz oylarida o'tkazishni mo'ljallab qo'yibdi. O'shanda bir to'y qilsin..

Kuz – massagetlar uchun eng sevimli mavsum. Yerga bahorda urug' qadagan odam xuddi bolasining balog'atga yetishishini ko'zlarini to'rt bo'lib kutgan ota-ona kabi, kuzni ham intizorlik ila kutadi, ya'ni o'z mehnatining mahsulini to'g'isi keladi. Massagetlar ichida bahorda dalaga don tashlamagan odam bo'lmaydi. Yerga urug' qadamaslik ular uchun ulkan gunoh hisoblanadi. To'maris podshoh bo'lgan paytidan boshlab hosildor yerlarning bir bo'lagini chorva uchun yaylov qilgan bo'lsa, bir bo'lagini bog' qilishga, ekin ekishga mo'ljallashni buyurgan. Ekin ekadigan dehqon uchun kuzdan qiziqroq fasl yo'q. Shuning uchun ham To'maris o'g'lining to'yini kuzda o'tkazishni niyat qilgan. O'g'li uchun qayliq qizni massagetlardan emas, Baqtriya yo So'g'd elidan, yoki Parfiya mamlakatidagi podshohlar sulolasidan tanlashni ham ko'z oldiga olib qo'yibdi. Nima bo'lsa ham, shu atrofda eng go'zal, eng aqlli, eng botir qizni o'g'li o'ziga qayliq qilib tanlasa bas.

U hamon yoy kabi bukilib, o'ylanib o'tiribdi. Uchi-poyoni ko'rinmas dengizday xayolga botib qolgan. Kratning bugungi o'limi uni yana o'ylanishga majbur etdi. Fitnani ochishga qaror qilgan jangchining o'q tegib halok bo'lishi sirilgicha qoldi. Ikkala o'lim ham bir-biriga bog'liq ekanini To'maris mushohada qilib ko'rishi, tagiga yetishi kerak. Balki, Kratning avvaldan aytib kelgan gapi – mamlakatni kengaytirish haqidagi fikrini To'maris ma'qullashi kerakmide – buniyam o'ylab ko'rish kerak. Haqiqatan ham, xalqning kayfiyati o'zgarib ketgan, To'maris tutgan yo'ldan norozilik kelib chiqayotgan bo'lsa-

chi? Balki xalqning o'zi podshohning Kirga o'xshab ulkan saltanat qurishni, qullarni ko'paytirishni, urush qilishni istab qolgandir – bularning barchasi hukmdorni o'ylashga majbur qiladigan savollar edi. «Men xalq orasiga bosqinchilik qilish kerakligi haqidagi gaplarni tarqatishga yo'l qo'ymay keldim. Bosqinchi odam biror mamlakatni zabt etish uchun borar bo'lsa, albatta, qon to'kiladi. Borgan joyingni kimdir himoya qilib chiqadi – qon to'kiladi, sen esa u yerni bosib olishing kerak, ya'ni sening ham qoning to'kiladi. Bosib olganingdan keyin ham tinchgina yashashga kafolat yo'q – yana boshqa bir serhosil yerli o'lkalarni zabt etish niyati, boshqalarni qul qilish orzusi urchigandan-urchiydi. Yana jang bo'ladi, yana qon to'kiladi. U yoqdan ham, bu tomondan ham odamlar qurbon bo'ladi. Odamzod shunaqa ekan-da...

Ayol podsho hech kimni yig'latgisi kelmaydi. Urush degani – qon degani. Qon to'kishni esa hech qachon oqlab bo'lmaydi. Urush degani – qurbonlik degani. Kimdir qotil bo'ladi, odam o'ldiradi. Kimdir qurbon bo'ladi. Qurbonni ham, qotilni ham ayol tuqqan. Har ikkovi ham – onaning farzandi, ona ularni to'qqiz oylab qornida ko'targan. Shu bois ona farzand qonining to'kilishini istamaydi. Xalq esa buni o'zilik deb tushunadi. Shu o'ziligim xalqimga yoqmaydimi? Boshqa o'lkalarni zabt etmasak, mamlakat boyimas emish, podshoh katta-kichik ishlarni bemalol amalga oshirolmas emish... Undan ko'ra, izzatim borida taxtni topshirganim yaxshi».

Oldinda xavf solib turgan urushdan qutulib olsin, taxtni o'g'liga topshiradi..

To'maris shunday qat'iy qarorga keldi va xodimiga o'g'lini chaqirtirishni buyurdi.

15

– Ulug' martabali onam, chaqirtiribsiz...

Bolasining do'rillab kolgan ovozi eshitib, To'maris quvonib ketdi. Bolaning voyaga yetib, er bo'lib ulg'aygani, eng avvalo, ovozineng do'rillab qolganidan bilinadi. U o'g'liga ko'pdan beri ko'rmagan odamini uchratganday sinov ko'zi

– Mening kasbim ovchilik, hukmdorim! Daryo yoqasida
kiyik-qulon ovlab yurib, sohilda uyulishib-to'kilishib,
hangoma qurib o'tirgan bir to'da odamni uchratib qoldim.
Qarasam, huv narida chodirlari ham bor ekan. Tillari,
gapirishlariyam bizning odamlarga o'xshamaydi. Biqinib
yotib kuzatdim, hoynahoy, bizlarga kelgan yov askarlari
shular, deb o'yladim. Shunday bo'lib chiqdi. Keyin ish bilan
chetroqqa chiqib ketganlarini birin-ketin saranjomlayverdim.
Hozircha, mana, beshtasining kallasi... Ammo mening na
poylaganimni, na qon to'kkanimni dushman askarlarining
biroviyam sezmedi.

To'maris qarsak chaldi.

– Manov ovchi o'g'lim keltirgan har bir kallani munosib
baholanglar!

Ovchi yigit ikki bukilib, podshohning oyog'iga bosh qo'ydi.

– Ulug' hukmdorim, menga hech narsa kerak emas, – dedi
qo'li ko'ksida.

– Tilaging ne, o'g'lim?

– Sizning jangchilaringiz qatoriga kirsam, podshohning
tansoqchi – askari bo'lib, dushman bilan yuzma-yuz olishsam
deyman. Men ovchilik kasbida hayvonlar bilan olishib
yurib, shundoq mahoratga erishdimki, endi shu hunarim
bilan sizning xos askarlaringiz oldida gerdayib yursam
deyman. Har qanday yakkama-yakka jangda, dushmanlar
bilan kurashda o'z qahramonlik usullarimni namoyish
etishni istayman. Ana shu hunarlarimni ko'rsatsam-u, keyin,
mayli, mening mahoratimni baholasinlar, hukmdorim!
Men qahramonligimni sizning ko'z oldingizda – jangda
ko'rsatmoqchiman!

Yigitning ko'zlari mash'aladay yonib, uchqun sochar,
vujudi bilinar-bilinmas titramoqda edi.

Mamnunlik ila jilmayib turgan To'marisning yuzlari jid-
diylashdi.

«Yo tangrim – Quyoshim! – xitob qildi u ichida. –
Shunday yigitlarimiz bor ekan, yondiraman, talqon qilaman
deb turgan yo'lbars yurakli erlar bor ekan, nega men
dushmanidan qo'rqishim kerak?! Tangrim, shunday qaytmas,

or-nomusli yigitlarni biz – massagetlarga berib qo'ygan
ekansan, har qanday dushmani majaqlab tashlab, pora-pora
qilmaymanmi?! Ammo... ammo...»

– O'g'lim, sen bizning «askar-ashtar» o'yinlarimizda qat-
nashmagansan-ku, men mashqlarda qatnashgan bolalarimning
hammasini nomma-nom bilaman, seni esa esolmayapman.
Sen urush qonun-qoidalarini, hiyla o'yinlarini ham bilmaysan.
Urushning tayyorlik mashg'ulotlarida ham senga hech ko'zim
tushgan emas. Axir, ov ovlash boshqa narsa-yu, dushman bilan
jang qilmoq – boshqa-boshqa mashg'ulotlardir. Eshitganman,
dushmanimiz Kirning jangchilari ham necha-necha yurtlarni
zabt etib, qancha-qancha urush-so'qish hiylalarini o'zlashtirib-
o'rganib, katta tayyorgarliklardan keyin bizga qarab kelayotir.
Qo'lda faqat sadoq tortib, ovga tekizganing bilan mohir
jangchi bo'lib qolmayсан, o'g'lim! – dedi To'maris yigitning
yana nimalar deyishini eshitgisi kelganday.

– Men agar jangda o'zimni ko'rsatolmasam... – dedi yigit
hayqirib, – unda... unda meni o'g'lim demang! Meni... o'ldiring,
mana qilichim!

Xaqiqiy massagetlar shunday qiladi – aytgan gapiga
ishonmasalar, «mana qilichim, uz kallamni!» deb turaveradi.

– Mardligingayam, kuchingayam ishonдик, o'g'lim, –
deya To'maris taxtdan tushib, yigitning yoniga keldi. – Isming
nima, bolam!

– Otim Panay, – dedi yigit hovuridan tushib.

Shunday dedi-yu, yonidagi yana bir xurjunining ko'zini
ochib, titkilay boshladi. «Nima qilmoqchi?» – hayron tikildi
To'maris. Yigit xurjundan izlagan narsasini – hayvon
suyaklaridan bezak berib yasalgan qadahni ikki qo'llab uzatdi.

– Manov... mendan sovg'a... Bu, ikkinchi bir hunarim, ko'za,
qadah, piyola yasayman.

To'maris yigit uzatgan sopol qadahni aylantirib tomosha
qildi. Qadah sirtida Kun tangrining surati, quyoshni aylanib
chonayotgan otlar tasviri bor edi. Otlarning hammasi qanotli
qilib tasvirlangan. Bu sovg'a To'marisni quvontirib yubordi.
Massagetlar uchun ko'kdagi Kun tangri – Quyosh birinchi
hisoblangan, yerda ot ham shunchalar muqaddas hisoblanadi.

Kun – osmonda turib, odam bolalariga yaxshilik yo'llasa, ot odamning ostida turib yaxshilik keltiradi, dushmandan qutqaradi. Ot chopishining tezligini massagetlar Kun nurining tezligiga teng deb biladilar. Shuning uchun ham otni «chopadi, yuguradi» deb emas, «uchadi» deb gapiradilar.

To'maris uchun bundan ortiq sovg'aning keragi yo'q edi – Kun tangri bilan uchayotgan otlar surati solingan idishini u yaxshilik alomati, g'alabaga ishora deb tushundi, birdan ko'ngli yorishib ketdi! So'ralmagan joyda, o'zidan-o'zi paydo bo'lib qolgan bu irimning ma'nosi mana – ertangi kungi jangdagi g'alabani bashorat qilib turibdi axir!

– Panay, bu suratlarni kim chizdi?

– O'zim chizganman, podshohim. Bu yoqqa kelayotib ustaxonamdagi eng birinchi turgan idishga qo'l uzatdim – shu qadah, Kun tangrining otlari bor idish qo'limga ilindi. Sizga sovg'a qilaman deb ko'tarib kelaverdim... Podshohim, ot o'zi xosiyatli bo'lgach, otning suragi ham xosiyatli bo'ladi, deyishadi. Biz otni sevadigan xalqimiz. Kun tangrimiz yor bo'lsa, ertaga biz ham otlarimizga minib, yovga otlanamiz. Irim uchun opkeldim-da, podshohim, olaqoling, – iltimos qildi Panay.

Yigitning soddaligi, to'g'riso'zligi, mardligi To'marisning ko'nglini bir ko'targan bo'lsa, uning sovg'asi ertangi g'alabani qo'sh qo'llab tutganday quvontirib yubordi. «Bo'lajak jangda xalqim g'alabaga erishadi, barcha xalqlarning tarixida yozilib qoladi, ulug' g'alaba bo'ladi bul!» – deb qo'ydi u ichida ishonch bilan.

17

Kir o'zining so'nggi yuborgan ayg'oqchi-jonsizlarini kutmoqda edi. Jonsizlar ham kela qolmayapti. U bir necha yuzlab jonsizlarini o'zidan kamida uch kun oldin dushman tomonga yuborardi. Ayg'oqchi-jonsizlar borgan yerida – bozorda, shaharda yolg'on-yashiq so'z tarqatadilar, mahalliy aholining yuragini vahimaga obdan to'ldirib, chumchuq pir

etsa, yuraklarni shir etadigan ahvolga keltirib qo'yadilar. Jonsizlar Kirni maqtashga kirishganlarida ham til mahoratini ayamaydilar – Kirni Osmon ma'budining Yerga yuborgan vakili deb jar soladilar, uning borgan yeri, qadam bosgan joyi – gullola gul-chamanu, otnining tuyog'i tekkan yer behishtga aylanadi. Unga qarshilik qilmasdan asir tushgan odamning o'zi Axuramazdaning eng sevimli bandasiga aylanadi, deb gap tarqatadi. Ayg'oqchi-jonsizlardan talab qilinadigan vazifa odamlarni ishontrtib, yolg'on so'zlarini bozor-o'charda aytib o'tsalar, shuning o'zi bas. Hamma mamlakatdayam, shahar-qishloqlardayam devona bor, savdogar bor, bunday odamlarning esa, qadami yetmagan joyning o'zi yo'q. Shuning uchun ularning el oralab yurganidan hech kim shubhalanib o'tirmaydi. Ana shundan keyin Kirning askarlari kelib, qashqatqich jangga kirishadilar.

Biroq bu gal Kirning jonsizlari massagetlar yurtiga kirib-oralarab ketganlaridan beri ulardan xabar yo'q, na o'zlari keladi, na bir xabar yuboradi. Ular tirikmi yo o'likmi – Kir shuni bilolmay hayron. Kir yunonlardan bir maqol eshitgan edi: «Elchi kechiksa, o'ldiriladi de, jonsiz kechiksa, zindonga tushadi de». Qamoqqa tushgan jonsizlarning qanaqa jazo topishini Kir yaxshi biladi, terisini sidirib tashlab, somon tiqishar emish. Kechikayotganlarning sababi shu emasmi? Shu bois ularni kutib o'tirishga Kirning goqati yetmayapti. Ertagayoq urushni boshlab yuboradi!

Massagetlarning qanaqa qurollar bilan jangga kirishishlarini Kir bu yerga kelibgina ko'rdi. Ular ko'chib-qo'nib yurganlari bilan yangi-yangi qurollar o'ylab topishda, yasashda juda mohir emish, bu borada ulardan o'tib ketish qiyin ekan. So'yil, bolta, oybolta, gurzi, o'q-yoydan tortib, qilich, shamshir, nayza, shamqal, selebe degan yangi-yangi jang qurollarini o'ylab topgan deyishadi. Jangga massagetlarning barchasi – erkagu ayol birgalikda chiqaverar ekan. Hech qanaqa qurol topa olmaganda ham, ular o'zlarini jangdan olib qochmas, qo'l jangga kirishib ketaverar emish. Ularning jang qilishlarining o'zi g'aroyib tomosha bo'lishini Kir eshitgan edi. Kir shu tomoshani ko'rishni istardi. Xullas, u toqati toq bo'lib, jang

boshlanishini kutmoqda. O'tayotgan har bir kun yilday tuyuladi unga.

Kir Oks daryosining bo'yida bunchalik qolib ketarman deb o'ylamagan edi. Dalada mol boqib yurgan odamlarda nimayam qurol bo'lsin, deb o'ylardi. Haliyam ishongani - o'z askarlarining qudrati! Forslarning mo'r-malaxday bosib kelayotgan askarlarini ko'rgandayoq ular qo'l ko'tarib asir tusha boshlasa kerak. Ha-da, axir, Kir qamal qilgan qal'alar uzog'i bilan bir haftaga zo'rg'a dosh beradi, keyin qal'a aholisi o'zlari chiqib tutqunlikka rozi bo'ladi, qal'a darvozasini ochib qo'yadi. Nomi olamga taralgan Bobil ham, yer-ko'kka sig'mas boyliklarga ega bo'lgan Lidiya ham, Midiya ham Kirga taslim bo'ldi. Uni aytasan, sevimli tulpori suvda oqib ketganida butun boshli Yefrat daryosini bo'g'ib tashlagan edi. «Agar biror ot oqib ketadigan bo'lsa, Oksni ham bo'g'ib, suv oqizmay qo'yaman!» deb maqtangan edi u. Yo'q, mana, Oksdan ham omon-eson kechib o'tdilar. Lekin bu daryoning g'alati odati bor ekan, shunisiga Kir hayron qoldi. Tep-tekis daladan oqib o'tayotgan suvning shiddati tog'dan ag'darilib tushayotgan tezoqar oqimdan ham qudratli-ya...

18

Onaning hukmi - Xudoning hukmi.
«Kitobi'dadam Qo'rhut» asaridan

Bugun To'maris lashkarboshilarni yig'ib, jang oldidan oxirgi kengashini o'tkazmoqchi. Kelishuv bo'yicha ertaga jang kuni. To'maris o'zini xotirjam tutgani bilan, ichida to'lg'oq boshlanganday hayajonda edi. Xalqim urush balosini ko'rmasin deb, yaqin-atrofdagi dushmanlarning barchasining unini o'chirib qo'ygan edi, ammo qaydandir Kir degani paydo bo'ldi. Kirning takliflariga esa To'maris ko'nmadi, To'marisning aytganlariga Kir quloq solmadi - mana endi To'marisning ishongan askarlari Kirning qo'shini bilan yuzma-yuz keladi. Ertaga necha-necha yigitlarning gulday umri xazon bo'lib ketishi turgan gap. Ayol bo'lgani, ona

bo'lgani qursin, To'maris ertangi jangda ona Vatan deb jon berib, jon oladigan yigitlarning onalarini o'ylab qiynaladi. O'zicha toshday mustahkam, qattiq, temirday metin yurakli bo'lay dedi-yu, baribir, ayolning oti - ayol, onaning oti - ona ekan, farzandlarining surati ko'z oldidan ketmaydi. Ha, u o'z lashkarlari orasidagi har bir jangchini o'zining farzandiday ko'radi. Har birining o'z umri bor, tirikchiligi bor, taqdiri bor, har biri ham yashash uchun dunyoga kelgan. Bu dunyoning qizig'i ham - mana shu yoshlarda. Agar Sparangizi bo'lmasa edi, To'maris uchun hayot to'xtab qolganday tuyulmasmi? Boshqa farzandlari - boshqa jangchilar ham o'z onalari uchun, To'maris uchun shunday. Ertangi jang balki To'marisning hayotidagi oxirgi urush bo'lar? So'ng To'maris taxtni o'g'liga topshirmoqchi. Quyosh tangrisining nuri yog'ilgur otasi Parvon shuni vasiyat qilgan edi. «O'g'limni kamolotga yetkaz, aqli-esli podshoh bo'lsin, so'ng uni taxtga o'tirg'izasan, yana ayolligingga borib, uni balog'atga yetmasdan burun taxtga o'tirg'izib qo'yma», degan edi. Demak, u To'marisning aqli, saltanat ishiga yetuk, botir ayolligiga ishongan ekan-da?!

To'maris bularning barchasini bugun qaytadan eslayapti.

U jang paytida kiyadigan sovutini ustiga kiyib, saroydagi maslahatxonada ko'rinish berdi. Bir qator bo'lib tizilib o'tirgan sarkardalar podshohni ko'rib, egilib salom berdilar. To'maris o't yonib turgan o'choqning o'ng tomonidagi taxtga kelib o'tirdi. Sarkardalarga «o'tiringlar!» deb ishorat qildi.

- Tinch o'tirgan elimizning boshiga savdo solmoqchi bo'lib yov keldi, - dedi gapni po'stkallasidan boshlab. - U bolalarimizni qul, qizlarimizni gung¹⁰ qilib olib ketmoqchi, serhosil dalalarimizni kul qilmoqchi. U yerimizga bosib kirs, kampir-qariyalarimizni dorga tortadi. Boshchanoqlarimizni tizib devor yasaydi. Massagetlarning qul bo'lib haydali, bolalarimiz yetim bo'lganidan, suluv qizlarimiz dushmanga asir bo'lib, cho'lu biyobon oshib, zor yig'lab yot ellarga ketgunicha - bizning qurbon bo'lib ketganimiz ming marta ortiq emasmi? Dushman esa, biz shu paytgacha ko'rgan

¹⁰ Gung - asira, tutqun qiz yoki ayol.

ham bo'ladi» qabilida gap qilib, Astiakni tinchlantiradilar. Astiak nabirasini saroyda olib qoladi. U bolani o'ldirmagan xizmatkorni topdirib, buyruqni bajarmagani uchun xizmatkorning boshqa farzandlarini o'ldiradi va go'shtini o'ziga yedirib, o'ch oladi. Kir ulg'ayib, Astiakka qarshi qo'zg'olon-ga rahbarlik qilib, uni taxtdan ag'daradi va o'zi podsho bo'lib oladi. U Midiyani ko'p kuch ishlatmasdan o'ziga qaram qiladi. Bir yil ichida Lidiyani zabt etadi. Bu paytda qudratli qo'shni Bobil mamlakatida parokandalik paydo bo'lib, ahli mam-lakat ikki tarafga bo'linib yurgan edi, shundan foydalangan Kir bu mamlakatni xam o'ziga bo'ysundirib oladi. Baqtriya mamlakati urushmasdan qo'shni bo'ladi. So'g'diyonaliklar urushda yengiladi va bu mamlakat ham Kirning qo'l ostiga o'tadi. Undan keyin Parfiya ham taslim bo'ladi. Bu o'lkalarning hech biri Kirga qarshi turolmadi.

Kirning hayot yo'li, taxtni egallashi, qanday qilib kuchli davlat yaratganidan bu yerdagi ko'pchilik yaxshi xabardor emas edi, shuning uchun Aksiatning hikoyasini hamma diqqat bilan qiziqib tingladi.

- Shunday qilib Kir son-sanoqsiz boyliklarga, ulkan qo'shinga ega bo'lib oldi, - davom etdi Aksiat, - uning lashkari o'tliq, piyoda, tuyada ham, aravada ham yurib jang qilaveradi. Kirning eng birinchi quroli - ayg'oqchilari. U qaysi o'lkani zabt etmoqchi bo'lsa, avvalo, ko'p sonli ayg'oqchi-jonsizlarini yuborib, o'lka aholisi orasida gap tarqattiradi, vahima qo'zg'aydi. Shu yurtning taniqli kishilarini, xalqqa rahbarlik qila oladigan odamlarni qo'lga oladi. Keyin shaharga turli tomondan hujum uyushtiradi. Shahardan oqib o'tadigan suv yo'llarini bo'g'ib qo'yadi. Shaharga kirib chiqiladigan yo'llarni bekitadi. Kutilmaganda hujum boshlaydi. U juda yirtqich, tulkiday ayyor, eshakday o'jar, burgutday o'tkir ko'zli. Qaysi o'lkani zabt etsa, uylarni yoqib, bog'u bo'stonini xarobaga, gulistonini cho'listonga aylantiradi. Askarlari o'jar Gind daryosidan o'tolmay turganida, u daryoning uch yuz oltmish joyidan anhor qazdirib, daryo suvlarini bo'lib-bo'lib, kichkina, o'jizgina daryoga aylantirib tashlagan. Yevfrat daryosini ham bo'g'ib, uning sohilidagi aholini to'zitib yuborgan. U qaerni

zabt etsa, o'sha yerning aholisini iskanjaga olib qiynaydi.
- U, baribir, Oksni bo'g'a olmaydi! - deb qichqirdi o'tir-ganlarning biri.

- Bo'g'ishi mumkin. Daryolar ham elni odamlari kabi himoya etishini Kir yaxshi biladi. Shuning uchun ham, eng avvalo, suv yo'llarini kesib tashlashga, daryolarni bo'g'ishga kirishadi. Agar daryoni qum, loy, tuproq bilan bo'g'a olmasa, yuqorida aytganimday, daryo bo'yidan turli tomonga anhor qazdirib, suvni qochiradi. Daryo suvlari qon oqib turgan tomlariday turli tomonga tarqalib ketgach, yuvosh tortib qoladi-da, Kirning oyog'iga bosh urib turaveradi, - dedi To'maris Kirning harbiy yurishlarida qo'llaydigan urush usullari haqida eslarkan.

- U ulkan xalqni kichkina xalqqa, to'lib toshgan daryolarni ariqqa, yerni ko'lga, ko'lni botqoqlikka aylantirishga juda usta. Biroq u hali massagetlar bilan to'qnashib ko'rmagan va biz uni tavbasiga tayaniramiz! - hayqirdi To'maris qat'iy qilib. Bu qat'iyat jangga tushish istiyogida o'tirgan massagetlarning yuragidagi olovni qo'zg'ab yubordi, ularning ko'zlarida uchqun alanga olayotgan edi. - Sababi, biz shu kungacha hech kimga bosh egmaganmiz, bundan buyon ham bosh egmaymiz! Bizlarni yenga oladigan kuch yo'q! Bo'lmaydi ham!

To'marisning bu so'zlari uchqun otayotgan ko'zlarni battar olovlantirib yubordi. O'tirganlar o'rinlaridan irg'ib turib: «Kun tangri! Kun tangri!» deb qichqira boshladilar. Yoylardan ko'kka qarata o'qlar otildi.

- Dushmanga la'nat bo'lsin! - qichqirishdi massagetlar.

- Yengilmaymiz!

- So'nggi tomchi qonimiz qolguncha jang qilamiz! - degan hayqiriqlar saroy ichini to'ldirib yubordi. Hayqiriqlar To'marisning beliga belbog' bog'laganday bo'ladi.

- Qani, bo'lmasa, Kun tangrimiz sharafiga qurbonliklar qilaylik!

To'marisning shu buyrug'ini kutib turgan saroy xodimlari darhol ishga kirishdilar. Kun tangrini ulug'lovchi madhiyalar yangrab, musiqa chalindi, massagetlarning eng sevimli hayvoni - otlar so'yildi. Ot qonini badanlariga surib ruhlangan

faryod cheksa! Biroq bu podshoh uchun mumkin emas.
«Oldimda yursang – haybatim, izimda yursang – g'ayratim, ko'kka uchganda – qanotim, yerga tushsam – tirgagim eding, jonim bolam, qulunim, tulporim, burgutim-a, dushman qo'lida qay ahvolda ekan- san, tirikmisan, tarlonim?» – deb emrandi ona yuragi. Biroq To'maris ichidagisini sirtiga chiqarolmaydi.
– Ayt, qanday qilib asir tushdi? – u qo'lidagi qamchini yerga tortib yuborgan edi, oltin sopli qamchining dastasi qoq bo'linib ketdi.

– Mast qilib tushirdi...

– Mast qilib? – qayta so'radi u.

O'g'lining dushman qo'lida ekaniga bir hayron qolgan bo'lsa, endi mast bo'lib qo'lga tushganligidan ikki bor hayron bo'ldi. «Jangda yengilib qo'lga tushmasligini bilardim, chunki uning o'zi ham, o'rtoqlariyam pahlavon yigitlar. Hayhot, bularning sharob ichishlariga nima sabab bo'ldi ekan? «Bolaning bolaligi qolmaydi», deganlari shu ekan-da? Yo'qsa, sharob ichadigan paytmni hozir?!...»

– Sharobni qaydan olibdi?

– Voqea bunday bo'libdi: Shahzoda o'rtoqlari bilan ov qilib yurib, forslarga duch kelib qolibdi. Forstar bulardan qo'rqib qocha boshlagan. Ularning tashlab ketgan chodirlarida sharoblari, taom va yeguliklari qolib ketgan ekan. Bular yoshlik qilib, dushmani qochirdik deyishib, tashlab ketilgan sharoblardan, taomlardan tanovul qilishgan...

– Yonida kimlar bo'lgan ekan?

– Patasman bo'lgan.

– U qayerda?

– U ham asir tushgan.

To'marisning badani qaltirab ketdi. Yana o'y girdobiga tushdi. Sparangiz bilan Patasman qanday qilib forslarning chodiriga borib qoldi ekan? O'g'lining asir tushishiga sabab – faqatgina uning sharobga qiziqib, tatib ko'rishimikan yoki bu yerda yana boshqa gap bormi? Nima bo'lmasin, hozir o'g'lini qutqarib olishning yo'lini qilishi kerak! Qanday qilib u asirlarni qutqara oladi? Kir o'zi nimalarga qiziqadi? Agar u boylikka qiziqsa, massagetlarda boylik ko'p. Oltin

jangchilar piyolalarga qon to'ldirib ichdilar – massagetlar ot qonini ichdimi, endi bu yaqin atrofda ularga ro'para kelib qoladigan yovning holiga voy! Kun nuri bilan teng chopisha oladigan uchar tulporlar qoni, kuchi, ruhi va shiddati inson vujudiga singdimi, endi u inson oldidan tog'chiqsa ham pora-pora qilib tashlayajak! To'marisning barcha lashkarlari shu kuni ot qonidan totib, bir kuchlariga ming kuch qo'shilib, vujudlariga harosat¹¹ kirdi. Endi ular bu yovvoyi kuchni nafratga aylantirib, dushman ustiga sochajaklar!

20

– Qudratli podshohim! Qudratli podshohim! Kunning qizi oltin To'maris! – nafasi ichiga tushmay jonxolatda qichqirib chaqirayotgan odamning xirillagan ovozi eshitib, To'maris chodiridan tashqariga qanday chiqqanini bilmay qoldi.

– Nima xabar?

– Kun nuridan yaratilgan hukmdorim! Arslon yurakli botir podshohim! – deb ayyuhannos soldi kelgan odam. To'maris unga ko'zi tushishi bilan darrov tanidi: bu – ovchi yigit Panay edi. Uning bunchalik hayqirib-hayajonlanib kelayotganidan To'maris noxush hol ro'y berganini sezdi.

– Sparangizni Kir qo'lga tushirdi! – dedi u chaynalib-chaynalib.

To'marisning tepasidan yashin urganday bo'lib, ko'zining oldini g'ubor bosib, esankirab qoldi. Bu sovuq xabarni eshitgunga qadar To'maris uchun yorug' dunyo – jonli dunyo edi, xabarni eshitdi-yu, dunyoni zulmat bosdi. Dunyoning barcha qizig'i, rangiyu chiroyi Kir qo'lga tutqun bo'lganday tuyuldi.

– Qachon? – dedi bir payt zo'rg'a ovozi chiqib. – Qanday qilib asir tushadi, axir?

U o'zini tuproqqa otib, yer bag'irlab yig'lagisi keldi, ammo bu mumkin emas. Bor ovozi chiqarib, o'kirgisi keldi, qani edi, yuzlarini yulib, sochlarini yoyib, yer yastanib, dunyoni to'ldirib

¹¹ Harosat – yovvoyi, notabiiy kuch-qudrat, shiddat ma'nosida.

kerakmi Kirga? Massagetlarning oltinidan saroy ham qurish mumkin.

U darrov muzokara yuritish uchun elchi tayyorladi.

- Sparangiz uchun nima tilaydi? Mana shuni bilib kell!

Elchi oq bayroq ko'targan holda forslar egallab turgan tomonga qarab yo'l tortdi.

Elchining borishidan kelishi tez bo'ldi.

To'maris elchining oldiga o'zi chiqqanini bilmay qoldi.

- Ayt, nima tilar ekan?

Elchi podshohning o'zi tomon kelayotganini ko'rib, otidan tushib, unga qarab yugurdi.

- Ulug' podshohim! Kir sizning o'zingizni tilayapti! Tirik o'zingizni!

To'maris o'ylanib qoldi. Kir uning eng o'jiz tarafini tanlab-bilib, shu joyini ushlagan edi. Ha, hozir To'marisning joni o'zida emas, Kirning qo'lida. Biroq podshohligi o'zida-ku!

- Kirning shunday deyishi ma'lum edi, - shivirladi u o'ziga-o'zi. - O'g'lim uchun uning bu shartiga ko'naman ham. Biroq mening taslim bo'lishim massagetlar uchun halokat degani-ku! O'g'lim mening o'rnimga podshoh bo'lib qolsa, men Kirning oldiga bosh egib borishga roziman... Faqat xalqimga tegmasa bas ul mal'un, men hamma narsaga roziman!

- Elchi, yana Kir oldiga borasan - men uning aytganlariga roziman. Biroq kelishilgan shartimiz qat'iy bo'lsin: massagetlar taxtiga o'g'limning o'tirishi uchun imkoniyat yaratilsin. Bolam taxtga chiqqanidan so'ng men o'zimni Kirga bag'ishlayman. U meni olsin, biroq massagetlarga tegmasdan, meni olib yurtiga ketadi!..

To'marisning hech kim bilan o'ylashmasdan bunday qarorga kelishi lashkarchilarning g'azabini qo'zg'adi.

- Ulug' darajali podshohim! - dedi keksayib qolgan Aksart. - Kirning sizni xotinlikka olishi - massagetlarning nomusini toptaganidir. Sizaxir massagetlarning toju taxti, or-nomusining ramzisiz. Kir sizni olib, bizlarga tegmay ketgandayam, biz massagetlar bu isnodan bosh ko'tarib yurolmay qolamiz. Bu degani, baribir, Kirning yengib chiqqani.

- Men bolamni Kirning changalidan qutqarib olsam bas, o'sha kuniyoq Kir bilan yakama-yakka jang qilishga kirishaman! O'limim men uchun bolamning o'limidan ko'ra yengilroq bo'ladi. Agar bolam nobud bo'lsa, unda men qora yerni bosib yuray olmasman. Sparangiz tirik ekan, massagetlarni Kirning quli qilib qo'ymaydi.

Bu podshohning so'nggi so'zlari edi. Aksart gapni cho'zmadi.

Elchi yana yo'lga chiqdi.

Kir lashkarlarining turgan qarorgohi bu yerdan uzoq emasdi. Elchi ham uzoq kuttirmadi. Kir, «To'maris xotinlikka rozi bo'lsa, men uning shartlarini qabul qilaman», debdi.

21

To'maris g'azablangan arslonday to'lg'anib, xona ichiga sig'may o'tiribdi. Elchining olib kelgan javobi uni obdan behalovat qilib qo'ydi. Yana o'lim ko'zi oldiga yaqin keldi. Podshoh bo'lgandan buyon necha marotaba o'lim bilan yuzmayuz keldi, ammo hech qachon bugungiday o'zini o'jiz sezmagani edi. Bu gal o'lim xavfi shoshilinch keldi. To'g'ri, avvallari ham o'lim unga muntazam, doimiy ravishda xavf solib turar, podshoh bo'lganidan keyin bu xavf ostida yashashga ham, undan qutulib ketishga ham o'rganib qolgan edi. Bu galgi xavf - o'ziga emas, o'g'liga tahdid solayapti, uning xavotiri ana shundan. Tezroq jigarbandini bu xavfdan ozod qilgisi, Kir bilan yuzma-yuz uchrashgisi kelayotir. O'tayotgan har bir soniya - lahzasi Kir tomonga, Kirning foydasiga hal bo'layotgani, bolasi uchun har bir nafas azobu uqubat ichida, qiynchiliklar bilan o'tayotganini mushfiq ona sezib turibdi. Salgina vaqtning g'afatda o'tkazib yuborsa, qaysidir bir qadamni noto'g'ri bosib qo'ysa, o'g'lining boshi tanasidan judo qilinishi, o'nglab bo'lmas fojia yuz berajagini ham biladi. Nima bo'lgandayam bolasini yovuzlar panjastidan omon-eson olib chiqishi lozim. O'zi ishonadigan odamlardan tanlab-tanlab, Sparangizni ozod qilishning salgina imkoni topiladimi degan maqsadda qancha-qancha ayg'oqchilarni ketma-ket yuborayapti. Sparangiz tutqun

bo'lib yotgan chodirning atrofiga Kir qator-qator soqchi qo'yib, har bir qarich yerni qorovullatib qo'ygani ham To'maris eshitib o'tiribdi. Hozir To'maris hech narsani o'ylayotgani yo'q - bolasini o'sha xavfli to'rdan olib chiqishi kerak, tamom!

To'marisning ham, Kirning ham askarlari bugun dam olishda. Hamma muzokaralar qanday yakunlanishini kutmoqda. To'marisning ko'zlari to'rt to'rt bo'lib elchini kutadi - nima xabar olib kelar ekan-a? Elchi bu gal Sparangizning omon qolishini, qachon ozod qilib, qo'yib yuborilishini so'rash uchun ketgan.

Elchi ko'p hayallamasdan yetib keldi.

- Qachon qo'yvorishar ekan? - deb so'radi To'maris toqati toq bo'lib.

- Bugun, hozir. Biroq oldin siz Kirning chodiriga kelin bo'lib kirishingiz kerak ekan.

«Elchiga o'lim yo'q», deyishadi. Agar bu gapni boshqa bir odam aytganida To'maris uning tilini sug'urib olgan bo'lar edi. U elchining yuziga xo'mrayib qaradi.

- Hiylakor tulkil! O'ngmag'ur ahmoq! Meni chodirida kutayotgan ekanmi? Bor, borib ayt, meni yurtiga olib borsin, o'ng tomoniga o'tirg'izib qo'yib to'y bersin. Undan keyin chodiriga kiritadi. Birinchi shart shuki, bolamni qo'yib yuborsin! Er-xotinlik haqida keyin o'ylashib ko'ramiz.

Kirning shumligini To'maris tushunib yetdi. Ikkala podshoh ham makrda bir-birlaridan qolishmas ekan. Attang, ustunlik hozir Kir tomonida turibdi...

Elchi yana dushman qarorgohi tomon jo'nadi.

To'maris nima qilishini bilmasdan boshi qotib turganda, xodimlardan biri xat ko'tarib kirdi.

- Hozirgina olib kelishdi, Sparangizdan emish...

To'maris shosha-pisha xatni ochib, yutoqib o'qiy boshladi. «Onajonim, mening uchun Kirga boshingizni bermoqchi bo'libsiz. Massagetlar bor ekan, menga o'xshagan farzandlar tug'ilaveradi, dushmanga oyoq osti bo'lgan xalqning or-nomusini esa hech kim tiklay olmaydi. Bitta meni deb butun xalqning ishonch-umidini yerga ko'mmoqchimisiz? Bunday qilmang! Xalq bor ekan, o'lgan farzandlar o'rniga yana

farzandlar tug'iladi! Xalq nomusdan o'lsa, uni kim tiriltiradi? Podshohi dushmanga bosh eggan xalqni kim himoya qiladi? Meni farzandim desangiz, uyatga qoladigan ishni qilmang! Ozigina chidang, massaget yigitlari meni qutqarib olishadi. Kirning oldida sizning bosh egib yurganingizdan ko'ra, mening o'lib ketishim afzalroq. Otamning nomus-orini, taxtini, to'shagini bulg'ashlariga yo'l qo'yib bermang. Ulug' Kun Tangrimizning hurmati, ulug' Axuramazda hurmatiga, ulug' onamiz Anaxita hurmatiga yalinib-yolvoraman: siz o'zingizni saqlang! Ozigina chidab turing, men, albatta, kelaman. Faqat Kirga bosh egaman deb shoshilmang, unda meni o'ldirgan bo'lasiz. Sizni asira holda ko'rish - men uchun, massagetlar uchun ham o'limdan battardir».

To'maris bolasining xatini o'qib, qovurg'alari so'kilib, bag'ri irib-chirib ketganday sezdi o'zini. Yonidagi maslahatchilarining barchasini tashqariga chiqarib yuborib, o'g'lining xatini yana bir marta o'qib chiqdi va o'krab yig'lab yubordi.

«Qulunim-a, tirikmikanasan? Kirning xotini bo'lishga men hech qachon rozilik bermasligimni nahotki bilmasang?! Sen o'lsang - mening o'lganim, sendan keyin men, baribir, yashay olmayman. Qanaqa yo'lni topib bo'lsayam, men seni dushman changalidan qutqarishim kerak. Mening massagetlar nomusiga dog' tushirmasligimni sen bilishing kerak edi-ku. Bugun, mana, ikki kundir-ki, men jangga chiqolmay o'tiribman. Urush boshlay desam, Kir senga biror zahmat yetkazadimi, deb qo'rqaman. Men to hayot ekanman, dushman oldida xalqimning boshini egdirib qo'ymasman. Bolam, hozir mening qilib yurganlarim - dushman qo'ldan seni omon-eson olib chiqish uchun qilayotgan hiylalarim-ku, axir...».

To'maris o'rnidan zo'rg'a turdi, gandraklab ketdi. Bolasiga qayg'uraverib-qayg'uraverib, qaddi ham ikki qarich pasayib ketganday tuyuldi o'ziga. O'ttizning o'rtasidan endi o'tgan bo'lsa-da, oltmishdan oshgan kampirday beli ikki bukilib, yarador arslonday qaltirab, bo'taday bo'zladi. «Kimdan aql so'rasam bo'ladi? Kim mening bolajonimni olib kelib beradi? Kim mening yaralarimga malham surib, alamzada yuragimni davolay oladi, kim?...». To'marisning boshiga yolg'izlik tushgan

edi. Ulug' podshoh o'zining yolg'iz ekanligini hozirgina bildi. Agar o'g'lining otasi tirik bo'lganida edi, yolg'izlik kelib, uning yoqasidan ushlolmasdi. Hozir esa yolg'izlik uning yoqasidan tutib, o'ldirib tashlashga hozirlanayotganday tuyuldi. Mana, bechora podshoh, kim bilan dardlasharini bilmay, boshini qaysi toshga urishning yo'lini topolmay o'tiribdi. Atrofidagi odamlarning barchasi uning ko'zlariga sotqin bo'lib ko'rinnokda. O'g'lini aldab olib borib, yov tashlab qochgan dasturxondagi sharob-sharbatni ichishga undagan odamning kimligini bir-bilsa edi?! Attang, o'sha sotqin hozir To'marisning qo'lida emas!

- Jallod! - hayqirib yubordi To'maris.

Jallod kelgani bilan, hozir kimniyam jazolaydi - buni u bilmaydi. Kirning xalq ichida yurgan ayg'oqchi-jonsizlari haqida To'maris ham eshitgan edi. Aytishlaricha, Kir qaysi mamlakatni bosib olmoqchi bo'lsa, avvalo, o'zining ayg'oqchilarini yuborib emish, ular har xil yolg'on so'zlar bilan xalqning ko'nglida g'ulg'ula, vahima uyg'otar emish. Mamlakatning aholisi dushmanni yolg'on-yashiq so'zlariga uchib, o'z podshohining gapiga qarshi chiqqanini bilmay qolar, shundan xalq orasida parokandalik ro'y berar ekan. Keyin Kir lashkari bilan kelib, bu mamlakatni osongina zabt etib olar ekan. Kir maslahatchilari bilan kengashib, odamlarni aldashning ana shunday mingdan bir usulini o'ylab topgan, deyishadi. Kirning yolg'on so'zlari, va'dalariga, ayniqsa, boshqa o'lkalardan asir-gutqun bo'lib qolgan qullar tez aldanar emish.

To'maris esa o'z xalqining yolg'on va'dalarga uchmasligini, dushmanga sotilmasligini yaxshi biladi. Kirning qo'lga birinchi bo'lib o'zining o'g'li tushib qolishini kim ham o'ylabdi?!

Endi Kirning qo'lga tushgan askarlarini xalqning ko'zi oldida jazolashdan boshqa iloj qolmadi!

- Xalqni Araks¹² daryosi bo'yiga to'plang! Sotqinlarni jazolashga tayyorlang! Dushmanlarni qanday jazolashimizni xalq ko'rsin! - dedi buyruq kutib turgan xodimlariga.

Podshoh buyrug'i hamma qabilalarga yetkazildi. Daryo

¹² Araks - Amudaryo.

sohiliga odamlar yig'ila boshladi. Oq soqolli mo'ysafidlar ham, o'rta yasharlar ham, kichkina bolalar ham bor edi.

Kun uyasiga botib, atrofni korong'ilik bosa boshlagan payt. Quyosh shu'lalari o'choqdagi qo'z¹³day qizarib, kumbotar tomon qizil nurga belanib, yer yuziga qip-qizil shu'lalar qonday sachray boshlagan. Xalq quyosh botgan tomonga qarab, ikki bukilib, sig'inib, tilovat qila boshladi: «Qudrati kuchli Kun tangrim! Ertangi-kunda ham bizni xuddi bugungi kun kabi omon saqlagin. Ertaga nurlaringni bugungidan ham mo'roq qilib to'k. Bizlar - sening farzandlaringimiz. Sensiz bizning hayotimiz ne kechardi? Bizlardan yuzingni o'girma, bizdan olisga ketib qolma. O'zing bizni yaratding, o'zing bizni yorlaqa. Biz sensiz qop-qorong'i zulmatning xo'jayini Axramanga qul bo'lib qolamiz. Bizlarni Axramanning qop-qorong'i quchoq'idan o'zing qutqar!!!».

To'plangan xalq shahzoda Sparangizning dushman qo'lga asir tushganini allaqachon eshitgan, shunga ko'ra minglarcha odamlar valiaxd shahzodaning omon-eson qaytib kelishini tilab duo qilmoqda edi. Podshoh To'maris esa kimga suyanishini, kimdan madad kutishini bilmay, yarador arslon yanglig' ingranardi.

- Kun tangrimizning bolalari bo'lgan aziz massagetlar! - dedi bir payt To'maris. - Kun tangrimizning amri ila biz yerga tushib, Oksiart bilan Oksning, Yaksart bilan Yaksning bo'yida istiqomat qila boshlaganimizdan buyon, dushman ming marotaba ot o'ynatib kelgani bilan, hali bizlarni yengadigan kuch bo'lgan emas. Biz har gal dushman kelganida to'songgi tomchi qonimiz qolgunicha urushib, yovni tor-mor egganmiz. Sababi, bizning Vatanimizning tuprog'i - muqaddas tuproq, bu tuproqda Kun tangrimizning muqaddas farzandlari yashaydi. Shu paytgacha birontayam yov galasi ikki muqaddas daryomizning suvini ham, bu Vatanning tuprog'ini ham toptashga yo'l

¹³ Qo'z - qo'r, o'tinning g'ij-g'ij olov bo'lib turgan joyi.

qo'ymay keldik. Shuning uchun sak-massaget qabilalarining qahramonligi, botirligi hammani hayron qoldirib keladi. Parfiyaliklar, baqtriyaliklar, midiyaliklar, assuriyaliklar, so'g'dlar, daxlar, livilar, iudlar, xettlar, elamlar - barcha barcha xalqlar, Parvardigor tomonidan shu zaminga yashash uchun yuborilgan odamlarning hammasi hali-hanuzgacha jangchilarimizning mahoratiga, botirligiga, jasoratiga hayron qolib kelmoqdalar. Mag'lubiyat nimaligini bilmaydigan xalq yer yuzida bizdan boshqa yo'q! Chunki Vatanni qo'riqlashda erkaklar bilan ayollar ham, yoshlar bilan mo'ysafidlar ham tengday qatnashadilar. Biz qonimizni shu tuproqqa to'kamiz, dushman qonini ham shu tuproqda ichamiz. Biz boylik izlab, oltin izlab, boshqa xalqlarni qul qilib olish uchun g'ayri yurtlarga bosib bormaymiz. Bizga o'z yurtimizning oltini ham yetadi. Biroq dushmanlarga ona zaminimizning oltin tuprog'ini toptatib qo'ymaymiz. Men taxtga o'tirayotgan paytimda Kun tangrimga shunday deb va'da berganman. Shuning uchun sizlar meni «oltin To'maris, arslon To'maris» deb ardoqlashingizni yaxshi bilaman. Bugun o'g'lim dushman qo'lga tushdi. Dushman uni jang maydonida emas, hiylakorlik ishlatib, nomardlik qilib qo'lga tushirdi. Agar Kir mard bo'lsa edi, men bilan yakkama-yakka jangga chiqishi kerak edi. Bu - Kirning ikkinchi nomardligi. Birinchi nomardligi shuki, u Oksdan o'tib bo'lgunicha biz mardlik qilib, uning askarlariga tegmadik, Kir bizning urush odatlarimizni tushunmaganga oldi. Mard va jasur farzandlarimiz dushman qo'lida tutqun bo'lib qolmasligi kerak. Endi biz jangga chiqishimiz kerak. Biroq jangga chiqqudek bo'lsak, Kirning qo'lidagi tutqun bo'lib turgan farzandlarimizga ziyon yetishi mumkin. Jangga chiqishimizdan oldin men sizlarni onamiz - Kun tangri sharafiga qurbonliklar qilaylik, deb chaqirdim. Kir asir tushgan farzandlarimizni omon qoldirishi evaziga mening boshimni so'rab, odam yuboribdi. Men farzandlarimiz uchun boshimni qurbon qilmoqchiman. Ha, men boshimni berishga rozi bo'ldim, ammo uning chodiriga xotin bo'lib kirib, unga tanamni bag'ishlash niyatim yo'q. Mening boshimni tanamdan judo qilib, unga eltasislar, faqat shuni talab qilinglarki, boshim

evaziga asir tushgan farzandlarimizning bir tola sochini ham to'kmasdan, sog'-salomat qaytarishi sharg!

To'marisning mardona-mag'rur so'zlari chor atrofda aks-sado bo'lib taraldi.

Ko'pning ichidan soqli ko'kragiga tushgan, yoshi saksonlardan oshgan qari chol chiqib, podshoh oldida yukundi.

- Kun tangrimning oltin qizi - To'maris! Hamma gaplardan bizning xabarimiz bor. Ikki kundan beri jangga chiqa olmay, xayol girdobiga cho'mib o'tirganingni ham bilamiz. Qo'lingga qilich ololmay qolganing ham bizlarga ma'lum. Kir bilan olib borilayotgan muzokara ma'nisi ham bizlarga ma'lum. Biz seining mardliklaridan rozimiz. Biroq, qizim, buguncha ham urush boshlamay tur. Shahzoda Sparangiz - bizlar ishonadigan massagetlar podshohining yolg'iz zurriyodi. Dushman bizning eng zaif joyimizdan ushlab turibdi. Sparangiz o'lsa, biz kelajaksiz qolamiz. Shuning uchun Kir bilan tinchlik yo'lida, joy-farog'atlikda yana bir marta so'ylashib ko'rishga harakat qilaylik.

- Buni tinchlik yo'li bilan, joy-farog'atlikda hal qilish ilojini topa olmayapman, ota. Xalqim, aytimg, qay tomonga qarab yurayin? Ular: «O'zingni bandi qilib bersang, bolangni omon qoldiramiz», deb shart qo'yganlar. Unday qilsam, massagetlarning nomusini manguga yer bilan yakson qilib, mulzam qilib qo'yaman-ku! Qandoq qilib xalqimning or-nomusini oyoq osti qilib qo'yayin? Bu sharoitda Sparangizni omon saqlab qolishning ham iloji yo'q. Mana shularning hammasiga javob topib berolmayapman.

U bugun qalbini o'rtayotgan onalik tuyg'ularining to'lg'onishlarini bosib tashlab, dushmanga bo'lgan nafratidan g'ayratlanib, yo'lbars shiddati ila yovga zarba berishga shaylangan edi. U bugun qo'lga tushgan asirlarni Kun tangri sharafiga qurbon qilib, qilichdan o'tkazib, kallalarini sadoqqa ilib, dushmanga sovg'a qilib yuborishni istagan edi. U bugun o'zining boshini ham dushmanlarga sovg'a qilib yuborishga rozi edi. Uni yana ra'yidan qaytarishdi. Kir bilan yana bir marta muzokaralar olib borishga umid bog'lashni tavsiya etdilar. Bechora ona! Nomard Kirning hiylasi ish berib, yolg'iz farzandi,

ko'zining oqu qorasi, belining madori dushman qo'lida turibdi. U umid ko'zini yo'llarga tikib, yaxshilik xabarlarini kutayotir. Go'yo yaxshilik xabari mana hozir kelib qoladiganday, bolasi dushman changalidan omon-eson chiqib keladiganday edi...

23

Ona bechoraning ko'z oldidan bolasining kelbati ketmaydi. Bugun uning kiprik qoqmasdan tong otirib o'tirganiga bir hafta bo'lyapti. Bir haftadan beri urush to'xtab turibdi. To'marisning yuragi g'alayonda. Oxiri jangni boshlashga ahd qildi. «Nomard Kir! Mening eng nozik, eng o'jiz joyimdan ushlading-u, endi na jang maydoniga, na men bilan yakkama-yakka jangga chiqasan».

U so'nggi, hal qiluvchi qarorini xalqqa e'lon qildi:
- Qudratli Kun tangridan unib-o'sgan xalqim! Mening eng so'nggi qarorim mana bunday; bu to'g'rimi yoki yo'qmi, o'zlaring baho berarsiz. Men Kir bilan yakkama-yakka jangga chiqmoqchiman. Bu jangda Kir meni yengsa, unda sizlar bilan qayta ko'risholmaymiz. Mendan rozi bo'linglar. Arvona¹⁴day bo'zlagan mehrli massagetlar, men ham sizlardan roziman. Men barcha kuchimni sizlar uchun sarflab yashadim. Hech bir dushman oldida sizlarning boshingiz egilmasin dedim, yovlarga talattirmadim, birov ortiqcha zug'um qilolmadi, birov yaylovingizga bosib kelib, molini yoya olmadi...

To'marisning gaplarini hamma jim turib tingladi. Hammaning yurak-bag'ri ezilib, ko'zlariga yosh keldi. Birona odam podshohning qalbiga tasalli beradigan so'z topa olmadi.

To'maris ertaga Kir bilan yakkama-yakka jangga chiqishini bildirib, elchi yubordi: agar Kir shu jangda To'marisni yenga olsa, Sparangizni taxtga o'tirg'izib, massagetlarni o'ziga qaram qilib ketadi. Agar yenga olmasa, unda tuyog'ini shiqillatsin!

Elchi To'marisning so'nggi qarorini olib, forslar qarorgohi tomon zudlik bilan chopib ketdi.

¹⁴ Arvona - ona tuyu.

24

Kir massagetlar podshohi To'marisning tezroq bosh egib kelishini kutardi. Ayol podshohni juda go'zal deyishadi. Shuning uchun bir ko'rishning shaydosi bo'lib, toqatsiz o'tiribdi-da.

Massagetlarning dunyoga kelishi qiziq voqea ekan... Qani endi oltinga boy bu mamlakatni tezroq qo'lga kiritisa-yu, ularning kelib chiqish tarixini o'zlaridan eshitsa!

Keng dala-dashtlarning xo'jayini hisoblanuvchi massagetlar o'zlarini Quyoshdan kelgan birinchi odamlar deb bilar emish. Ularning otasi - Kun tangri, onalari - Yer emish. Massagetlarning afsonalariga qaraganda, Yeryuzidagi birinchi odam - Targ'itoy, uning bolalari Lipaksay, Arpaksay, Qalaqsay bo'lgan. Targ'itoyning farzandlari uch nafar bo'lganida, Kun tangri Yerga osmondan oltin omoch, oltin oybolta, oltin bo'yinturuq, oltin piyola tashlabdi. Targ'itoyning to'ng'ich ikki bolasi kelib, buyumlarni olayin desa, oltinlar o'sha zahoti eribdi-yu, qo'lga ushlab bo'lmabdi. Kenja bolasi kelib, ushlayman desa, oltinlar avvalgi holiga kelib qolibdi. Katta og'alari bu hodisani xudoning buyrug'i deb tushunib, oltin jihozu asbob-uskunalarini kichik ukasiga tushgan meros deb bilibdilar.

Qalaqsay oltindan ishlangan asbob-uskunalarini vaqti yetganida farzandlariga bo'lib berib, ularga meros qilib qoldiribdi. Bir o'g'luga «sen dehqon bo'l» deb oltin omochni, yana bir o'g'luga «sen chorvador bo'lasan» deb - oltin bo'yinturuqni, uchinchi bolasiga «sen shularni qo'riqlovchi botir bo'lasan» deb oltin oyboltani beribdi. O'zi bilan qolgan kenja bolasiga oltin piyolani qoldiribdi. Shuningdek, kichikintoy farzandi akalarning qo'lidagi asbob-uskunalaridan o'ziga kerakligicha yasab olgan ekan. Ular Orol dengizining atroflarini - qum va dashtlardan iborat oltin dalalarni o'zlariga makon qilishibdi. Massagetlar ana shu kichkina o'g'ildan tarqalgan ekan. Shuning uchun massagetlar dehqonchilikda, chorvada, harbiy ishlarda ham juda mahoratli, usta bo'lar emish. Ularning yashashi farovon, rizq-ro'zi to'kis emish.

savdo karvonlariga qaraganda manzilga tez borar ekan. Agar Kir massagetlarni yengib, ularning oltin konlariga ega bo'lib olsa, Sharqdan G'arbga, G'arbdan Sharqqa yurib turgan savdo karvonlari ham, suv kemalari ham Kirga soliq to'laydigan bo'ladi! Kir endilikda Janub bilan Shimol mamlakatlarini massagetlar orqali bir-biriga bog'lab, chorraha ko'llariga o'zi xo'jayin bo'lib olmoqchi-da. Ana shunda bu yo'l dunyoni egallash uchun tayanch vazifasini o'taydi.

Kir o'zini - Zevsning avlodi, Danaydan tug'ilgan Perseynning evalaridan deb hisoblaydi. Kir o'zini ana shunday mashhur sulolaga voris deb biladi. Bu rivoyatning dunyo xalqlarini bosib olishdagi yordami qilichdan kam emas. U bosib olgan hududlarda, eh-he, qanchadan-qancha xalqlarni ko'rdi: orakiylar, getlar, traslar - forslarga yonma-yon yashagani bilan, ularning har biri o'zining tiliga, madaniyatiga ega bo'lgan xalqlar edi. Getlar o'zlarini mangu xalq, o'lmaydiganlar deb hisoblaydi. Orakiylar odam o'lganda to'y qiladilar, marhumning jasadini o'rtaga olib, tevaragida qo'shiq aytdilar, hazillashadilar, shunday vaqtichog'lik ila marhumni narigi dunyoga kuzatib qo'yadilar. Odam tug'ilganda-chi, chaqaloqni tevaraklab, bu dunyoning tashvish-g'amlarini aytishib, uning tug'ilganini yig'i bilan nishonlaydilar. Orakiylar er odam o'lganda, uning xotinini ham qo'shib ko'madilar. Eriga qo'shib ko'milmaslik - ayollar uchun eng og'ir jazo. Shuning uchun xotinlar o'zi bilan birga ko'mishni erlaridan iltimos qilib, oldindan shu mazmunda buyruq tayyorlatib qo'yadilar. Orakiylar yerga ekin ekishni past tabaqa odamlarning ishi deb biladilar. Ular harbiy-jangovar ishlarni o'zlariga obro' deb hisoblaydilar.

Xalqlar qancha ko'p bo'lsa, ularning urf-odatlarini ham rang-barang bo'lar ekan. Ba'zi xalqlarda boy odam vafot qilsa, uch kungacha yig'i-sig'i qilishadi-da, to'rtinchi kuni jasadni yoqib yuborishadi yoki go'shtlarini qushlar yeb ketishi uchun tepalikka chiqarib qo'yishadi. To'rtinchi kundan boshlab musobaqa e'lon qilinadi. Ko'p mol so'yiladi...

Mana, Prasad ko'lining bo'yida, Pangey tog'i yonbag'irlarida yashovchi doberlar, agrianlar, odomantlar, peonlar ham

Kirga tobe xalqlarga aylandi. Ularning har birining o'ziga xos urf-odati bor - birlari faqat baliq bilan oziqlanadi, qizlari baliq suyaklaridan taqinchoq taqib, baliq yelimi bilan yuzlarini bo'yab yuradi. Xorasmiylar, so'g'dlar, paroyanlar, gandariylar, dodakiylar... Kir ularning yurtini bosib olib, o'ziga bo'ysundirib kelyapti. Ko'pchiligining odatlari massagetlarga yaqin. Boshlariga kiyib olgan uchli qalpoq, dubulg'asidan ayirmasang, bir-birlaridan farqlash ancha qiyin. Lekin jangovar tayyorgarlikda ularning mahorati turlicha emish.

Mana endi To'marisning qo'ygan shartlari Kirning xayolida aylanib, o'z yechimini kutib turibdi. «Yakkama-yakka jangga chorlayapti meni bu ayol! Chiqaymi yo chiqmaslik kerakmi? Chiqsa-yu, yengsa, yaxshi, unda Kirning shuhrati yanada ortadi, massagetlar forslarning oyog'i ostiga kelib yiqiladi. Mabodo, yengilib qolsa, nima bo'ladi? Shuncha mamlakatlarni, shuncha xalqlarni o'ziga bo'ysundirib kelgan Kirday ulug' hukmdor bir ayol podshohdan yengilib, jazosini olibdi, degan gap butun yer yuziga tarqalmaydimi? Tarqalish ham gapmi, kitoblarga ham yozib qo'yishar hali? Sharmandalik bo'yniga ilinib, tarixda qolsa-ya! Keyin bu dog'ni yuvib bo'ladimi? Kir-ku, To'marisning o'zini ko'rmagan, ammo uning erkaklardan qolishmaydigan mardligini, harbiy mahoratini, zabardast qilichbozligi, o'q otish, ot chopishdagi ustomonliklarini ko'p eshitgan. U ot ustida qirg'iyday olishib, yo'lbarsday haybat bilan raqibini ag'darib, qashqir kabi g'ajib tashlar emish. Shuning uchun ham maslahatchilari yakkama-yakka jangga chiqmaslikka da'vat etib turibdi. Yakkama-yakka jangga chiqib, ayol kishining ostida omonlik so'rab yotgandan ko'ra, qo'shinni o'rtaga tashlab, jang maydonining o'zida taqdirni hal etish ma'qul deyishmoqda ular. Qanday jang qilish haqida reja ham tuzib qo'yishgan Kirning sarkardalari! Ulardan biri dedi:

- Ulug' podshoh! Piyoda jangchilarni oldinga olib, ularning izidan suvoriylarni qo'yib, manglayimizga Sparangizni tutib, jang maydoniga kiramiz! Qani, ko'raylik-chi, To'maris yolg'iz bolasini otishga buyruq bera olarmikan, yo'qmi? Al-batta, To'maris shunday buyruq bergani bilan, massagetlar o'qni chetga qaratib otaveradi, chunki ular o'zlarining pod-

shohi To'marisni qanday sevsalar, valiahd shahzodaniyam shunchalar ardoqlaydilar. Qani, bironyasi shahzodaga o'q tekizib ko'rsin-chi! Mana, bizga g'alaba keltiruvchi omil! Qaysi tomondan o'q ko'p yog'ilayotgan bo'lsa, shu tomonga Sparangizni burib, uni pana qilib bosib boraveramiz. Avvalgi janglarda To'maris ko'rinmasdan yurib, askarlariga dalda berib, to'dadan-to'daga ko'chib-qo'nib, o'zini ko'rsatmaslikning yo'lini qilgan bo'lsa, ana endi ko'ramiz uning o'g'liga qarab talpinishini! Yaxshisi, hozir elchini «biz yakkama-yakka jangga rozimiz» deb qaytarish kerak. Bo'lmasa, To'marisni ko'rolmaymiz, u askarlarining orasida yuraveradi...

Bu gaplar hammaga ma'qul tushdi. Kir To'marisning elchisiga shu gaplarni aytib, ortiga qaytarib yubordi.

25

O'n gulidan bir guli ochilmasdan turib, yoshlik qilib qo'yib, dushmanni qo'lga tushib qolgan Sparangizning tutqun bo'lib yotganiga bugun bir hafta bo'ldi. Forslarda podshohni - Parvardigor avlodlaridan degan aqida kuchli ekan, shahzodalarga ular qo'l qovushtirib, favozalar turishadi, sidqidildan xizmat qilishadi. Buni ular oliynasab kishilarga hurmat deb bilishadi. Sparangiz garchi dushman tomondan tutqun bo'lib tushsa ham, u - shohlar avlodidan. Soqchilar unga hurmat-ehtiromlar ko'rsatib, qo'lga temirdan emas, zanjirlari oltindan yasalgan kishan taqib qo'yishdi. Nomi «tutqun» bo'lmasa, yeyish-ichishlar, hurmat-izzatlar - barchasi shohona. Faqat... kishan-da. Sparangiz onasiga ayg'oqchilar orqali berib yuborgan maktubiga javob ololmadi, albatta. Qaniydi, bu xat volidasining qo'lga yetib borgan bo'lsa-yu, onasi uning aytganlarini inobatga olsa, o'g'lining yoshlik qilib, may-sharob ichib qilib qo'ygan gustohliklarini kechirsa? Endi hammasi onasining qanaqa yo'l tanlashiga bog'liq bo'lib turibdi.

Bolasi uchun ona o'z jonidan kechib yuborishi so'zsiz. Buni Sparangiz ham tushunadi. Shu paytgacha dushman ustiga bormayotgan yoki dushman askarlarini qo'lga

tushirishga harakat qilmayotgan ekan, buning ham bir siri bo'lsa kerak. To'marisning joni massagetlarning taqdiri bilan bog'liq, jonini bersa, xalqini dushmanga bergan bo'ladi. Shuning uchun Sparangiz onasiga hech qachon o'zi uchun boshini tutib bermasligini o'tinib xat yozgan edi. Mayli, ikkoviyam qurbon bo'lib ketsin, ammo massagetlarning taxtiga dushman o'tirmasligi, bu tuproqni yov oyoqlari toptamasligi kerak!

Sparangiz onasining o'jizlik qilib, o'z boshini qurbon qilishidan qo'rqadi.

- Onangiz mard ayol ekan. Kirni yakkama-yakka jangga chaqiryapti, - dedi soqchilardan biri. - Ertaga ikki podshoh birma-bir olishuvga chiqar emish...

Sparangiz o'ylanib qoldi. U onasining kuchiga ham, jang qilish mahoratiga ham, qilichbozlik, nayzabozlik hunariga ham ishonadi, lekin ayol - nima qilsayam ayol, qizlik paytidagi g'ayrat-shijoati, bilagining kuchi, belining madori hamisha mavjud bo'lib turaveradimi? Buyam mayli-ku-ya, ammo onasi o'g'lim tirik qolsin deb, o'zini dushmanlarga tutib bersa-chi? - Shart shunday emish: To'maris jangda yengilsa, Kirga tegadi. Sizni taxtga o'tirg'izib, o'zi Forslar yurtiga ketadi. Agar yengib chiqsa, biz ortga qaytib ketamiz.

- Buning uchun yakkama-yakka jangning hech hojati yo'q. Kirning bizlarga qo'ygan dastlabki sharti o'zi shu edi. Unday bo'ladigan bo'lsa, mana shu tun - hammasiga nuqta qo'yadigan, oxirgi kun ekan-da.

- Nega unday deysiz? Har qanday vaziyatda ham sizning podshoh bo'lib taxtga chiqish masalangiz hal bo'ladi. Yo Kirga qaram podshoh bo'lasiz, yoki mustaqil hukmdor bo'lasiz. Qanday podshoh bo'lganingizdayam, meni yoningizda olib qolishga va'da bering.

Sparangiz soqchining soddadilligidan kulib yubordi.

- Mayli, massagetlardan qiz olib ber desang, buni ham bajaraman. Forslar bilan massagetlardan tug'ilgan farzandlarni tarbiyalaymiz. Ko'raylik, qani, bunday odamlardan kelajakda nima chiqar ekan?

Uning aytganlariga soqchi tushunmadi.

- Meni shoh xazinasiga soqchi qilib qo'ysangiz bo'ldi. Massagetlarda oltinni tovuq ham cho'qimas emish. Bizda esa «Massagetlardan uchib kelgan qushni otib olib, ichini yorsang oltin chiqadi», degan gap bor. Forslar bo'lsa, oltin ko'rsa tur olmaydilar. Sizlar oltinni farovonlikka, to'qlikka sarflaysizlar. Bizlar esa uni boylik sifatida saqlab qo'yamiz...

Sparangiz soqchining gaplarini tinglagisi kelmadi. U og'ir o'ylar girdobida o'zi bilan o'zi olishmoqda edi.

Nega onasi yakkama-yakka jangni tanladi ekan? Nega urushni boshlamayapti? Axir massagetlar hech qachon urushda yengilmagan-ku. Dushmani bir yoqli qilmaguncha, ular dam ham olmaydilar. Onasi farzand tufayliga urush ochmay turganini u tushunadi. Onasiga kuch-mador, g'ayrat, qalbiga tasalli bag'ishlayin deb, yovni yakson qilib, qirib tashlashga da'vat etayin deb xat yozgan edi. Xati onasiga yetib bordimikin? Yo onasi xatni olib o'qigach, fikr-xayollari battar chuvalashib qoldimikan? Patasmanning ahvoli qalay ekan? Uning na qutilganini, na tutilganini bilolmay hayron. Soqchilar bu borada miq etmaydi. Aytishmayaptimi, demak, Patasman yo sotilgan, yoki avvaldan dushman bilan aloqasi bo'lgan! Attang, nega shuni o'ylamabdi? Nega so'rab-surishtirmay, kim ekanligining tagiga yetmay u bilan do'st bo'ldi? Chodirni ko'rgandanoq, nega ichkari kirishga, maydan totib ko'rishga rozilik berdi? U yonida bo'lmaganida Sparangiz forslar qoldirgan chodirga kirmas, yosh bolaga o'xshab, sharobxo'rlikka berilmas edi. Mana oqibati - go'daklarcha aldanib, asirlikda o'tiribdi. Aytganday, Patasmanning o'zi uni chodirga boshlab keldi-ku, o'zi dasturxonga, taomlarga taklif qildi, keyin sharobxo'rlik boshlanib ketdi. Shu yerdan omon-eson chiqib olsa, bas, Patasman tirik bo'lsa, o'zini topib, terisiga somon tiqadi, o'lik bo'lsa, go'rini buzadi. Sharobning nimaligini ichib ko'rmagan Sparangiz uning qistovi bilan bir kosa ichdi-yu, ko'zining oldini tuman bosib, vujudini g'alati bir behollik o'rab oldi. Shundan so'ng forsning kelib, qo'llarini orqasiga qayirib bog'layotganini biladi, boshqasi esida yo'q, qarshilik ko'rsatishga ham holi yetmay, o'zidan ketgan edi. Uning qo'lga tushishi shunday bo'ldi.

- Sizni so'rab bir yigit kelib turibdi, - dedi soqchi.

Sparangizning hayrati oshdi. Dushman qarorgohiga yurak yutib, kim ham kelishi mumkin? Qanday qilib bu yergacha kira oldi ekan? Onasi yuborgan navbatdagi odammi? Massagetlar tomonidan Sparangizni qutqarish uchun yuborilgan odamlarning juda ko'pchiligi tutilgani, tutqun qilib ushlab tutilganini u biladi. Bir nechtasining quloq-burni kesilib, qaytarib yuborilganini soqchilar aytishgan. Birontasi ham Sparangizning yoniga yo'lolmagan edi. Manov soqchilar ularni omon qo'yarmidi? Tavba, buni kim bo'ldi ekan? Tunning tinch halovatini buzib, ertaga jang degan kuni kelib turgan qanaqa dovyurak u?

Soqchi ustiga qora kiyim yopilgan, fors satrap¹⁶lari kiyimidagi yoshgina yigitni ergashtirib ichkariga kirdi. Demak, shu kiyimda bo'lgani uchun soqchilar uni to'xtata olmagan ekan-da... Sparangiz hayron boqib turganida, soqchi tashqariga chiqib ketgan zahoti «satrap» ustidagi qora kiyimni ulotirib tashladi - bu qaddi-qomati kelishgan qiz bola edi. Ikki ko'zi mash'aladay yonib turgan, ikki yuzi naqsh olmayay qizargan, bunday xavfli-xavotirli safarning dahshatini endi tushunganday bu yosh qiz biroz jim qolib, o'zini tutib, qaltirog'ini bosib oldi.

- Siz kimsiz?

- Meni tanimadingizmi? - dedi qiz qo'ng'iroqday ovoz bilan.

Qizning ovozi ham, ko'zlaridagi qop-qora tiniqlik ham Sparangizga tanishday tuyuldi. Qayerda ko'rgan ekan? Gapirish ohangiga qaraganda, bu qiz massagetlardan emas. «Qayerda ko'rgan ekanman, tavba...».

Qiz shivirlab gapira boshladi:

- Men sizning tutqunda ekanligingizni eshitib keldim. Sizni qorovullab turgan soqchilarning hammasini sotib oldim. Forslar bir mamlakatni bosib olganda qancha boylikka ega bo'ladigan bo'lsa, shuncha oltin berdim. Gap bunday, siz hozir qochishingiz kerak, hozirgi imkoniyat - bu eng so'nggisi, hozir

¹⁶ Satrap - biror hudud xo'jayini, hokim, rahbar.

chiqib qochsangiz, ushbu kiyimda sizni hech kim to'xtatmaydi. Ertaga qoladigan bo'lsa... Ertaga sizni o'lim kutib turibdi. Kir ertaga onangiz bilan yakama-yakka jangga chiqmaydi. U g'oyat makkor odam. U onangizni aldab, sizni oldinga qo'yib, maydonga chiqmoqchi. Agar onangiz taslim bo'lmasa, Kir o'sha yerning o'zida sizni qilich bilan chopib tashlaydi. Endi qoching. Boshqa yo'l yo'q. Otam shunday dedi...

- Otangiz?... Men sizni tanimadim...

- Baqtriya podshohining qizi Ozadaman-ku! Esingizga tushdimi? Unutib yubordingizmi? Oks bo'yida uchrashgan edik. Siz kiyik ovlab yurgan edingiz. Biz Oks bo'yida sayr qilib yurgan edik... Ha, mayli, otamning aytishicha, kecha u Kir bilan uchrashgan, harbiy maslahatda ishtirok etgan ekan. Vaqtini o'tkazmang, hozir qochishning qulay payti...

Sparangizning endi esiga tushdi. O'tgan yilgi kiyik ovida shohona naqshinkor aravaga duch kelib qolgan edi. Sparangizning yonidagi yigitlar aravaga yaqinlashmoqchi bo'lgan, ammo baqtriyalik soqchilar ularning yaqinlashishiga yo'l qo'ymagan edi. Sparangiz esa bu voqeani uzoqroqdan tomosha qilib turgan, u paytlar yigitlarga xos qiziquvchan ehtiroslar hali uyg'onmagan, aravadagi qizlarni bir ko'ray degan ishtiyoq yo'q edi. So'ng naqshinkor aravaning yonidan ot yo'rtirib o'tib borayotib, yuziga harir niqob tutib olgan mana shu qizga ko'zi tushgan, ular hatto tanishishga ham, gaplashishga ham ulgurmagan edi. Shunday bir malika qiz o'zining boshini o'limga qo'yib, soqchilarni oltinga sotib olib, shu yergacha kirib kelishini... kim o'ylabdi?

Sparangiz qizga qay tariqa minnatdorlik bildirishni bilmay hayratda qotib turardi.

- Bu qurol ham sizga, kerak bo'lib qolar, ushbu kiyimni yopinib oling. Tashqarida arg'umoq ot kutib turibdi. Sizga soqchilar yo'l ko'rsatib yuborishadi. Siz meni keyin izlab toparsiz. Hali uchrashamiz. Shundan boshqa gap aytolmayman, vaqt ziq, - dedi-da, qiz o'qday otilib chiqib ketdi.

Sparangiz bir qarorga kelolmay, qiz tashlab ketgan qilich-qalqon, kiyimlarni ushlab qotib o'tirardi. Tushimi bu, o'ngimi?!

Osmondan tushganday, bu nima xabar? Bugun qochib, forslar qo'lidan omon chiqib ketolsa, ertaga onasi emas, Kirga qarshi o'zi jangga chiqadi! Mana bunisi asl qaror! Endi tezroq qochish kerak!

Kutilmaganda soqchi hovliqib kelib qoldi. U gapirolmay hadeb hansirardi.

- Nima gap? Gapiirsang-chi!

- Yomon xabar... shahzoda, yomon xabar... - soqchi so'zini aytolmay, Sparangizning oldiga kelib, ikki bukkildi.

- Gapiir! - Sparangiz uni o'ziga qaratdi. - Bo'lmasa, hozir so'yib tashlayman! Gapiir!

- Onangiz... taslim bo'lish uchun oq bayroq ko'tarib kelayotgan emishi!

- Bu mumkin emas!

U soqchini tepib yubordi. Soqchi o'zini qutqarish uchun chiqib qochdi. Sparangiz boya qiz tashlab ketgan qilichni izlab paypaslana boshladi. Onasi uni qutqarish uchun o'zini tutqun qilib bermoqchi, taslim bo'lmoqchi! Bu mumkin emas, mumkin emas axir! Uni to'xtatish kerak, lekin qanday qilib? Kir makkor odam, baribir, Sparangizni onasiga tiriklay bermaydi, aksincha, uni ham aldab qo'lga tushiradi! Bunday sharmadalikka duch bo'lgandan ko'ra, o'lim yaxshiroq! Balki, Sparangizning o'limi haqidagi xabar onasini asirlikdan qutqarar?

Sparangiz qilichni ko'krigiga to'g'riladi. O'zining o'limi onasini to'xtatib qolishiga, massagetlarning forslarga qarshi jangni boshlab yuborishlariga sabab bo'lishiga u ishonardi.

Chap ko'krakdan kirib borgan qilich o'zining ishini qildi: yerga chakillab qon toma boshladi...

To'maris kiprik qoqmasdan tongni kutib o'tiribdi. Shu o'tirishida kuydirilmagan o'ng tomon ko'kraging iyib borayotganini sezdi. Uzoqlardan bolasining «oh!» degan tovushini eshitganday bo'ldi. U o'rmdan turib, telba singari u yoq-bu yoqqa borib kela boshladi. Qaytib o'tirmasdan tik oyoqda tong ottirdi.

Va dalashilgan vaqt kelgan edi. Oldinda yuradigan askarlarining to'p-to'p, guruh-guruh bo'lib jang maydoni tomon ketishini kuzatdi. Avval qilich-qalqonli askarlar, keyin oybolta va gurzi tutganlar, oxirida tuyada, yelmoyada jang qiladiganlar o'rin olgan edi.

To'maris hammadan oldinga o'tib, Kir askarlari bilan uchrashadigan maydonga yetib keldi. U Kirning kelishilgan va'daga vafo qilmasligi, yakkama-yakka jangga ham chiqmasligi, Sparangizni oldinga chiqarib, o'zi uni pana qilganicha jangga kirish niyati borligi haqida eshitgan edi. Albatta, dushmandan har qanday makrni kutish mumkin. Ammo u bolasining tirikligidan hamon umid qilib, minglab jangchilar orasidan uni izlaydi, ko'zlari javdiraydi, hech topolmaydi. Kirning bugungi jangga o'g'lini olib kelmasligini ham biladi. «Qayerdasan, o'g'lim?!» deb jangchilarni birma-bir nazardan o'tkazadi, ammo o'g'li yo'q, topolmaydi. Ko'zining qorachigi, belining quvvati, jigarbandi bo'lgan bolasi yo'q edi, hech qaerda yo'q edi, ko'rinmasdi. Uning yuragi orziqib, to'lg'anib, jonu jahonini zulmat bosib ketayapti, ammo...

Bolasi yo'qmi, demak, bu yog'i tushunarli, ahvol ayon. Endi makkor va lo'ttibo Kirdan kelishuv bo'yicha ish tutishini kutish behuda. Jangni boshlash zarur. To'marisning imosi bilan massaget askarlari jang maydoniga kirdilar. Bir lahzada yer ustidagi chang osmonga o'rladi. Ikkala tomon ham birlaridan qolishmasdan jangga kirishib ketdi...

Kirning yaxshi qurollangan ikki yuz ming jangchisi Qizilqum bag'ridan vatan tutib, tinch-omon yashayotgan massagetlar ustiga quzg'unday yopirildi. Ulardan o'n barobar oz bo'lsa ham, vatan uchun, tug'ilib o'sgan ona-yurt uchun jon fido qilishga tayyor bo'lgan mard massaget jangchilari shu paytgacha misli ko'rilmagan kuch-qudrat bilan bosib kelayotgan dushman askarlarining oldiga ko'ndalang chiqdilar. Dastlab ikkala tomonning yoyandozlari bir-birlariga tinmay o'q otishdilar. Ikkala tomonning ham o'qlari tugab bitdi. Endi piyoda askarlar bir-biri bilan to'qnashdi. Qilichlar, shamshirlar, nayzalar ishga tushdi, keng dalani sharaq-shuruq to'qnashayotgan temir ovozlari, ulardan otilib chiqayotgan olov uch-

qunlari qoplab oldi. Gurros solib intilayotgan, jon-jahdi ila kishnayotgan otlarning ovozi yettinchi falakkacha yetib bordi. Gursullab qulayotgan tulporlarning jonholatda kishnab yuborgan ovozi goh jangchilarning sasini bosib ketar, goh massagetlarning «ur-ho, ur!» ovozi dushman yuragini yorib havoga taralardi. Otlar bilan birga tuyu ustida jang qilishning ham hadisini olgan massagetlar forslarni qashqirday talamoqda edi. Boshini olib, qay tomonga qochsa, joni omon qolishini bilmay qolgan dushman askarlari hurkovuch qo'ylar kabi o'zini har tomonga urib ko'rar, ammo endi omon qolishning iloji yo'q edi. Quyosh tik kelgunga qadar ikkala tomon ham olisha-olisha, kuchlar teng kelib, bir-birlarini yengolmayotgani sezilib turgan edi. Quyosh qoq osmonga chiqib olgan paytida massagetlarning «Yo Kun tangrim, o'zing madad ber!» deb solgan ayyuhannos sadolarining bosimi kuchli keldimi, tuyu va ot mingan askarlarning soni ko'proq ekanligi bilinib qoldi. Massagetlarning ham ot ustida, ham tuyu ustida turib, ham piyoda yugurib borib jang qilishlari, ayniqsa, nayza-qilich bilan mohirona jang qilishlarini ko'rib, yov qo'shinlari orqasiga qaramay qocha boshladi.

Massagetlarning ot ustida xuddi yerda turganday mahorat bilan jang qilishlarini hamma eshitgan edi, shu gap rost bo'lib chiqdi. Ularning bu hunarlarini o'rganib-o'zlashtirib olish uchun necha mamlakatlarning podshohlari o'z ayg'oqchilarini yuborgan - o'rganolmagan, necha mamlakatlar massagetlardan asir olib ketib, qilichbozlik, nayzabozlik, yov otish sirlarini bilib olmoqchi bo'lgan - bilolmagan, sababi, massaget yigitlari begona mamlakat askarlariga o'z hunarlarining sirini fosh qilishdan ko'ra o'limni afzal bilganlar. Shu bois ularning bu jang qilish san'ati boshqalarga ma'lum bo'lmay qolavergan. Dushman bilan jang payti yakkama-yakka olishishga to'g'ri kelib qolganda ham, baribir, massaget jangchisi yengib chiqaveradi, buni qo'lga qurol tutgan har bir jangchi yaxshi biladi. Nima degandayam, ko'pning oti ko'p emasmi, boya otlar askarlar jangga chiqquniga qadar yer yuzini forslar qoplab olganday ko'ringan edi, endi esa son-sanoqsiz ko'ringan dushmanning orasida massaget yigitlarining gavdasi

chinorday bo'y ko'rsata boshladi. Yer sathi esa, endi ayqashib-uyqashib yotgan dushman murdalariga to'lib ketdi.

Jang qizigandan-qizib borardi.

Massagetlar ot ustida urusha-urusha, dushman saflarini ancha siyraklatib olganlaridan so'ng, endi o'zlari jang oxirlab qolganlarida ishlatiladigan oxirgi usulni qo'llashga kirishdilar. So'nggi usul – hal qiluvchi jang san'atining mohiyati bunday edi: massagetlar jonini o'limdan qutqargan kishi bo'lib, jang maydonini «tashlab qocha» boshlaydilar. Ularni qochdi deb o'ylagan dushman o'n nafar massagetning izidan yuz nafar bo'lib quvadi. Natijada dushmaning jangga kirmay turgan qo'shinining safi siyraklashib qoladi-yu, kuchi bo'linib-bo'linib ketadi. Ana endi ko'ring, «jo'rttaga qochishning» sirini: jang maydonidan dushmaning katta bir bo'lagini ajratib, qizilqiya qum tomonga olib chiqqan bir massagetning o'zi o'nlab dushman askarini tutday to'kadi, xohlasa, qilich bilan chopadi, xohlasa, nayza sanchib turtkilaydi, xohlasa, dubulg'a bilan zarba berib o'ldiradi. «Jang ichidagi jang» deb ataladigan bu usul ishlatilganda, qum orasidan omon chiqqan dushman qolmaydi.

Bu gal ham shunday bo'ldi. Yolg'ondakam «qocha» boshlagan massagetlarni forslar guruh-guruh bo'lib quvib, qum ichiga singib kira boshladi – qum ichiga kirib ketgan dushman askariga atrofdagi qizil qumlar ham quchog'ini ochib, ularni yamlab yutganday yuta boshladi. Raqibini quvib qumga kirgan dushman askari qumga singib kirardi-yu, qaytib chiqmasdi. Ularning qum bag'rida topgan o'limini yurtiga borib aytadigan forsning o'zi qolmadi. Og'ir jang yakuniga yetay deb qolgan bir paytda:

– Kir qochdi! – degan gulduros yangradi.

Buni eshitgan To'maris o'nlab otliq suvoriylar orasida qochib borayotgan Kirning izidan ot soldi.

– Kirga tegmanglar, uni menga topshiring, o'zim hisob-kitob qilaman! – dedi To'maris yonidagi askarlariga.

To'maris minib olgan tulpor yovning qochib borayotgan otini shiddat bilan quvib ketdi. Shohni shoh quvlasa shunday bo'ladimi, To'marisning tulpori suvlig'ini tashlab yuborib,

ko'pik sochib, dushmanga qarab intilgani sayin har qadami yerga larsillab tushar, Kir mingan otning esa qadami kesilib qolganday edi. Gijinglagan tulpor ustidagi egasining murod-maqsadini, ko'nglidagi kechinma-kayfiyatini lahzada tushunib oldi-da, qip-qizil qumliklar orasida ko'rilib-ko'rinmay yelib borayotgan Kirning izidan chopib, tezda yetib oldi.

– Kir, agar mard bo'lsang to'xta endi, qochma! – buyrug'i yangradi To'marisning. – Baribir, endi qutula olmaysan!

«Qochgan yov – to'kilgan sho'rva» bo'lishini tushunib yetdimi, noiloj qolgan Kir otining jilovini tortdi. Uning yonidagi askarlar ham to'xtadi.

– Qo'lingizdagi yaroqlarni yerga tashlang! Kirdan boshqa barchaning boshini o'ziga sovg'a qilaman!

Jonlariga omonlik e'lon qilgan askarlar qo'llaridagi qilichlarini yerga uloqtirdi. Otdan tushdilar. Ungacha To'marisning jangchilari ham yetib kela boshladi.

– Kir bilan o'zim hisoblashaman! – hayqirdi To'maris. – Men senga o'xshab nomardning ishini qilmayman yoki aldab tutib, dor ostiga ham sudramayman! – To'marisning bu gaplari so'zsiz bajaradigan alfozda yangrar, eshitgan odam ichidan zil ketib, ado qilishga majbur bo'lardi. – Qani, Kir, chiq jangga! Sen mening tuprog'imga yovuz niyatda qadam bosding, yurtimni vayron qilib, xalqimni qul qilmoqchi bo'lding, tinch yashayotgan odamlarning halovatini buzding, muqaddas sanalagan oltin tuprog'imga o'z lashkaringni boshlab kelib, qon to'kilishga sababchi bo'lding. Sening yovuz makkorliklaring tufayli yolg'iz jigargo'sham o'z joniga qasd qildi, uni shunday qilishga sen majbur etding. U sening nomardlarча qilg'iliklaringga, va'dabozligingga chiday olmay o'zini o'ldirdi! Sening bu qilmishlaringni Kun tangri kechirmagay! Kun tangri farzandlari – biz ham kechirmaymiz. Sen faqat o'linga loyiqsan va bu ishni bajarish mana mening chekinga tushdi.

To'maris qahrga mindi. U hali Kir bilan yakkama-yakka jangga kirishmay turib, qilichini bir sarmagan edi, Kirning boshi qumga dumalab ketdi. Ustidagi egasining kallasi sapchaday dumalab ketganini sezgan ot qochmadi, kallani tepib-tepib, kishnab-kishnab aylanaverdi. To'maris va uning

askarlari Kir kallasini qilichga ilib, asirga tushgan askarlarni haydab, jang maydoni tomon ot surdilar. Jang bo'lgan joyda dumalab, ayqash-uyqash bo'lib yotgan massagetlaru forslarning murdalaridan yer ko'rinmasdi. Odamlar qoni misoli suv kabi oqib yotardi. To'maris shu paytgacha qanchadan-qancha janglarda ishtirok etmasin, hali bunaqasini ko'rmagan edi.

- Massagetlar, menga xum olib keling! - dedi u.

Askarlar suv solinadigan katta xumni keltirishdi.

- Buning ichini oqib yotgan qon bilan to'ldiringlar.

Jangchilar ariq misol oqib yotgan odam qoni bilan xumni to'ldirdilar.

- Mana bu - forslarning ulug' podshohi Kirning kallasi, - deya To'maris qahr bilan qilichining uchidagi boshni ko'tarib, atrofdagilarga ko'z-ko'zladi. - Tirikligida qancha qon to'kdi, qanchadan-qancha begunoh insonlarning, go'daklarning qoniga qoldi, qarg'ishini eshitdi, ammo bu kalla hech qonga to'ymadi! Endi sening qonxo'r kallangni qonga men to'ydiraman, ey mal'un!

Shunday deb, u Kirning kallasini qon to'la xumga tiqib yubordi.

- Ey Kun tangrim! Xato ish qilgan bo'lsam, meni kechir! Jonini ayamay vatan uchun kurashgan yurtdoshlarim haqi, o'n gullidan bir guli ochilmay ketgan farzandlarimning begunoh joni haqi, kechir meni! Men yozilajak tarixlarda Kir To'maris podshoh tomonidan o'ldirildi, deb emas, balki Kirning boshi tanasidan judo qilinib, qon to'la xumga solindi, deb yozilishini istayman! Kotiblar, donishmandlar, ko'zi ochiq bashoratchilar, el kezgan savdogaru tujjorlar, qalandarlaru sayyohlar, dunyoning to'rt burchagiga shu xabarni yetkazingki, bu muqaddas zaminni egallayman deb kelgan har qanday bosqinchining holi ana shunday bo'lajak! Kotiblar, qon to'la xumga tiqilgan kalla haqida, albatta, yozinglarki, Kun tangrining farzandlari yovuz niyat bilan kelgan dushmandan ana shunday o'ch olajak! Kelajak avlodlar Kirning qanday o'lim topganini yodda saqlasinlar. Massagetlarning avlodlari ota-bobolariga munosib bo'lib yashasinlar. Kun tangrim,

men ayol sifatida farzandlarimning qoni to'kilmasligini qancha o'ylasam ham, buning uddasidan chiqa olmadim. Shu zamin uchun qurbon bo'lgan zurriyodlar haqi-hurmati, meni kechir! Massagetlar, endi o'zlaringga podsho saylab olinglar. Men podsho bo'lib, yurt so'rayolmas ekanman. Lekin endi ayollardan podsho saylamang, bunday qayg'uni faqat erkak odamgina ko'tara olishi mumkin ekan. Men... men adoi tamom bo'ldim! - dedi-yu, To'maris shilq etib yiqildi.

Uni o'g'lining o'limi, vatan uchun qurbon bo'lgan yigitlarning o'limi ado qilgan edi. Farzand qayg'usi yoshi qirqaqqa yetib-etmagan ayolni gulday to'kkan edi. Yolg'iz farzandidan judolik hissi uni hamma narsadan, hatto yashash istagidan ham mahrum qilgan edi.

Massagetlar o'zlarining ayol podshohini mangu xotirlab yashashga qasam ichdilar. Ular vatan ozodligini saqlab qololgan, xalqim deb, yurtim deb, jon ayamay kurashganlarni ana shunday ulug' hurmat-izzat bilan yodlab yurajaklar.

Bahodirova, Sarigul

**B 43 To'maris: qissa / Bahodirova, Sarigul, tarjimon
Muzaffar Ahmad - Toshkent: «Fan» nashriyoti,
2019. - 96 b.**

ISBN 978-9943-19-538-7

**UO'K: 821.512.121-31
KBK 84(50)7**

Adabiy-badiiy nashr

SARIGUL BAHODIROVA

TO'MARIS

(Qissa)

«Fan» nashriyoti

Toshkent-2019

Tarjimon M. Ahmad
Muharrir N. Islomov
Dizayner U. Sapaev
Musahhilih E. Erkin

Nashriyot litsenziyasi AI № 266, 15.07.2015-y.

03.12.2019-yilda bosishga ruxsat etildi.

Qog'oz bichimi 84 x 108 ¹/₃₂ «Cambria» garniturası.

Kegli 12. Shartli bosma tabog'i 4,8. Nashriyot hisob tabog'i 5,4.
Adadi 2000. Buyurtma raqami № 419. Bahosi shartnoma asosida.

«Fan» nashriyotida nashrga tayyorlandi.

100047, Toshkent sh., Yahyo G'ulomov ko'chasi, 70-uy.

«Print Line Group» XK bosmaxonasida chop etildi.

100097, Toshkent sh., Bunyodkor shoh ko'chasi, 44-uy.

-rtttt-

5000=

ISBN 978-9943-10-538-7

9789943105387